СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет філології та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

Навчальний посібник
для студентів-філологів вищих навчальних закладів
освітнього ступеня «Бакалавр»

Укладачі: В. П. Олексенко, В. В. Розгон

Умань
2023

УДК 811.161.2(075.8)
С91

Рецензенти:

Григоренко Т. В., доктор педагогічних наук, професорУманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Гонца І. С., кандидат філологічних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Коломієць І. І., кандидат філологічних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рекомендовано до друку вченою радою факультету філології та журналістики Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 2 від 27 вересня2023 року)

Сучасна українська літературна мова. Іменні частини мови : навч. С91 посіб. для студ.-філол. вищ. навч. закладів освітнього ступеня «Бакалавр» / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Ф-т філол. та журналістики, Каф. укр. мови та метод. її навч. ; уклад. В. П. Олексенко, В. В. Розгон. – Умань : Візаві, 2023. – 201 с.

Навчальний посібник із сучасної української літературної мови підготовлено для студентів-філологів закладів вищої освіти ОС «Бакалавр» денної та заочної форм навчання. У посібнику запропоновано теоретичний матеріал щодо семантики, лексико-граматичних розрядів, морфологічних категорій, словозміни, синтаксичних функцій іменних частин мови, завдання для самостійної роботи, модульного контролю, список літератури (базової, додаткової, довідкової).

УДК 811.161.2(075.8)

© Олексенко В. П., Розгон В. В., уклад., 2023

ЗМІСТ

Передмова.....5
Умовні скорочення.....7
Основні питання морфології сучасної української літературної мови.....8
Завдання для самостійної роботи.....11
Іменник як частина мови. Лексико-граматичні розряди іменника..13
Завдання для самостійної роботи.....30
Граматичні категорії іменника.....36
Категорія роду іменника.....36
Завдання для самостійної роботи.....43
Категорія числа іменника.....46
Завдання для самостійної роботи.....48
Категорія відмінка іменника.....52
Завдання для самостійної роботи.....61
Відмінювання іменників.....67
Завдання для самостійної роботи.....69
Прикметник як частина мови. Розряди прикметників за значенням.....74
Завдання для самостійної роботи.....91
Відмінювання прикметників.....104
Завдання для самостійної роботи.....114
Числівник як частина мови.....120
Завдання для самостійної роботи.....130
Відмінювання числівників.....132
Завдання для самостійної роботи.....141
Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням..143
Завдання для самостійної роботи.....155
Відмінювання займенників.....159
Завдання для самостійної роботи.....166
Тести для модульного контролю.....172
Література.....200

ПЕРЕДМОВА

Морфологія сучасної української літературної мови – розділ граматики, що вивчає повнозначні і службові лексико-граматичні класи слів (частини мови), а також вигук, морфологічні (граматичні) категорії цих частин мови, їхню парадигму, а також синтаксичні функції.

Іменні частини мови об'єднують відповідно до властивих їм семантичних, морфологічних і синтаксичних властивостей.

Мета вивчення цієї частини морфології сучасної української літературної мови зумовлена необхідністю схарактеризувати категоріальну семантику, лексико-граматичні розряди, морфологічні ознаки, систему словозміни, синтаксичні функції іменних частин мови; формувати і розвивати у здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр» здатність до абстрактного та аналітичного мислення, генерування ідей, знаходити та аналізувати матеріал, що стосується різних аспектів іменних частин мови, застосовувати знання з морфології сучасної української літературної мови у професійній та науково-дослідницькій діяльності, виховувати соціально відповідальну, національно свідому, духовно багату мовну особистість.

У процесі вивчення морфології сучасної української літературної мови у здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр» буде сформовано уміння :

– визначати категоріальну семантику, морфологічні властивості та синтаксичні функції іменних частин мови;

– характеризувати значеннєві розряди та парадигму

іменних частин мови;

– визначати перехідні явища (конверсію) в системі частин мови;

– здатність застосовувати набуті знання для досягнення запланованого прагматичного результату й організації успішної комунікації, будувати логічні висловлювання в усному й письмовому мовленні.

Вагоме значення для вивчення та засвоєння семантичних та граматичних властивостей іменних частин мови відіграє самостійна робота здобувача вищої освіти, спрямована на аналіз, систематизацію і поглиблення вивченого, опрацювання науково-методичних праць із морфології, застосування теоретичних положень для виконання практичних завдань різног характеру та рівня складності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГСУЛММ 2017 – Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської. К. Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

ГУМ 2010 – Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Підручник. 2-е видання, доповнене. К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. 328 с.

Енциклопедія, 2000 – Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

МУМ 2004 – Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К., 2004. 336 с.

СУЛМ 1997 – Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. / за ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Вища школа, 1997. 492 с.

ТМУМ, 2004 – Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.

ФСУМ, 1 – Фразеологічний словник української мови / Уклад. : В. М. Білоноженко та ін. К. : Наук. думка, 1993. Т.1. С. 1 – 528.

ОСНОВНІ ПИТАННЯ МОРФОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Граматика становить собою систему морфологічних одиниць, категорій і форм, синтаксичних одиниць і категорій, словотворчих одиниць і способів словотворення; а також розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови.

Морфологія – розділ граматики, який вивчає особливості будови (морфемний склад) слів і творення їх форм, граматичні класи слів (частини мови) і принципи класифікаційного виділення їх [СУЛМ 1997, С. 306].

Морфологія прилягає до тієї частини словотвору, що вивчає змістову природу морфем, а також до синтаксису, зокрема до тієї його частини, що вивчає формальну структуру словосполучення і речення.

Словотвір з'єднує морфологію з лексикою, оскільки словотворчі засоби сприяють поповненню лексичного складу мови новими словами, формуванню лексичного значення похідних слів, групуванню їх у лексичні розряди і граматичні класи.

З'єднувальною ланкою між морфологією і фонологією є ***морфонологія***, що вивчає звукові перетворення, які виникають у вигляді різних чергувань при словозміні та словотворенні повнозначних частин мови.

ТИПИ МОРФОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ :

1) мінімальна морфологічна одинця (морфема);

2) морфологічна одиниця-конструкція (морфологічне слово, частина мови) [ГСУЛММ 2017, С. 20].

Частинам мови, як найбільшим морфологічним класам, притаманні такі чотири ознаки:

1) узагальнене (категорійне) значення, абстраговане від конкретних лексичних значень слів;

2) структура морфологічних категорій;

3) система форм словозміни або її відсутність;

4) спільність синтаксичних функцій.

ПАРАДИГМА (гр. *paradeigma – приклад, зразок*) – сукупність усіх граматичних форм слова, які використовують для вираження відповідних граматичних значень. Наприклад, у сучасній українській мові парадигма якісних прикметників об'єднує усі відмінкові (однини і множини) і родові форми, а також форми ступенів порівняння.

Сукупність усіх парадигм, передбачених системою словозміни певної частини мови, називають ***повною парадигмою.*** Відсутність деяких словоформ свідчить про ***неповну парадигму.***

Видозміни слова, що слугують для вираження його синтаксичних властивостей (відношень між словами), ***називають словозміною.***

Видозміну слів, що належать до іменних частин мови (*за відмінками, числами, родами*), називають терміном

«відмінювання», а зміну **дієслівних форм** (за особами, числами, родами) називають терміном **«дієвідмінюванням».**

У сучасній українській мові словозмінні значення переважно виражаються словозмінною морфемою, до якої належить **флексія.**

ГРАМАТИЧНЕ (МОРФОЛОГІЧНЕ) ЗНАЧЕННЯ слова – абстрактне значення, реалізація якого в певній групі словоформ має формалізований, обов'язковий і / або регулярний характер.

У морфологічній системі української мови **граматичні значення числа** (однина і множина) та **виду** (доконаний, недоконаний) створюють бінарну опозицію; опозицією із трьох грамем є **значення роду** (чоловічий, жіночий, середній) та **часу** (теперішній, минулий, майбутній). Найбільшою кількістю граматичних значень (грамем) відзначається значення відмінка (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний).

ГРАМАТИЧНА ФОРМА слова – це сукупність граматичних значень і відповідних засобів вираження їх у конкретному випадку вживання слова.

Граматичні форми слова є засобами матеріального (мовного) вираження граматичних значень як абстрактних понять. Граматичне значення і граматична форма нероздільні.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ – це узагальнене граматичне поняття, яке об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, виражених певною системою граматичних форм. Ґрунтується вона на кількох (не менше двох) граматичних значеннях. Кожна граматична категорія виявляється у певному слові, у його

словоформі. Так, усім іменникам властива ***категорія роду***, конкретно вона знаходить вияв у тому, що кожен іменник належить до певного роду: чоловічого (*ясен, клен*), жіночого (*верба, осика*), середнього (*дерево, море*).

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Укладіть словник лінгвістичних термінів до теми

1. * *У ході виконання цього завдання використовуйте енциклопедію, зокрема :* Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

Завдання 2. Підготуйте відповіді на питання:

1. Що собою становить граматика?
2. На які взаємопов'язані галузі поділяють граматику?
3. У якому розділі граматики вивчають слово як граматичну одиницю?
4. Що вивчає морфологія? (Доберіть визначення із різних граматик та охарактеризуйте його).
5. З якими розділами мовознавства пов'язана морфологія?
6. У чому відмінність між морфологією і словотвором?
7. Які типи морфологічних одиниць виділяють у сучасному мовознавстві?
8. Що вважають найбільшими морфологічними одиницями?
9. Які чотири ознаки притаманні частинам мови?
10. Що називають парадигмою?

11. Яку парадигму називають повною? Доберіть приклади.

12. Яку парадигму називають неповною? Доберіть приклади.

13. Що називають словозміною?

14. Що називають терміном «відмінювання»?

15. Що називають терміном «дієвідмінювання»?

16. Які слова називають незмінюваними?

17. Що таке граматичне значення слова?

18. За допомогою яких засобів виражається граматичне значення слова у сучасній українській мові?

19. Що таке граматична форма?

20. Які граматичні форми виділяють у сучасній українській мові?

21. Що таке граматична категорія?

22. За якими ознаками виділяють у сучасному українському мовознавстві лексико-граматичні класи?

ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ІМЕННИКА

Іменник як частина мови

Іменник об'єднує спільні за значенням предметності, але різні за семантикою слова, з-поміж яких:

– **назви конкретних предметів :** *І блідний* ***місяць*** *на ту пору Із* ***хмари*** *де-де виглядав, Неначе* ***човен*** *в синім морі, То виринав, то потопав* (Т. Шевченко); *Сороко, не кричи! Я в* ***лісі*** *не стороння* (Ліна Костенко); ***Зорі*** *несміливо виступали на ясному синьому* ***небі,*** *неначе боялися пишного одлиску* ***сонця,*** *котрий одбивався своїм замираючим червоним світом на червоних* ***хмарах****, на оранжевому гарячому* ***небі*** *десь далеко за* ***лісом*** (І. Нечуй-Левицький);

– **істот :** *На кого покинув Батька, неньку старенькую, Молоду* ***дівчину?*** (Т. Шевченко); *І* ***хлопець****, зворушливо юний, сказав із дорослим смутком* (Ліна Костенко); *За Києвом, та за Дніпром, Попід темним гаєм, Ідуть шляхом* ***чумаченьки****...* (Т. Шевченко); ***Маринка*** *опустила вії на щоки, втупила очі в траву і засоромилась. В той час вона була така гарна, що* ***Зінько*** *не міг одвести очей од її довгих чорних вій, котрі спадали кружками на її делікатні матово-білі щоки, зарум'янені рожевим прозорим одлиском* (І. Нечуй-Левицький);

– **явищ природи :** *А то як* ***грім*** *гуркоче за Десною* (Ліна Костенко); *А* ***дощ*** *хлющить. Ні просвітку.* ***Мокрячча*** (Ліна Костенко); *От і верхи гетьманського палацу мріють в* ***темряві,*** *як в*

тумані*! От і садок за домом вирізується на небі, неначе густі, чорні* ***хмари*** *облягли палац з трьох боків!* (І. Нечуй-Левицький);

– **узагальнених властивостей і ознак :** *Я не покличу* ***щастя*** *не моє* (Ліна Костенко); *Бо незалежно, що то за* ***пиття*** *і що там мовить* ***злість*** *тисячоуста…* (Ліна Костенко); *Од* ***щастя,*** *од* ***любові*** *Зінько завів пісню, і його голос полився степами, дзвенів, переливався на всьому скаку прудкого баского коня. Усе* ***щастя*** *молодої душі козака, уся* ***радість кохання****, котрою була сповнена його душа, як весняної пори річка водою, виливалася через край бурливими голосними гуками козацької пісні* (І. Нечуй-Левицький);

– **назви матеріалів :** *Де ж слава ваша??На словах!/Де ваше* ***золото,*** *палати?/Де власть великая?* (Т. Шевченко); *Візьміть* ***срібло-злото*** */ Та будьте багаті, / А я візьму сльози – / Лихо виливати;/ Затоплю недолю / Дрібними сльозами, / Затопчу неволю / Босими ногами* (Т. Шевченко);

– **власні назви :** ***Босфор*** *як затрясся, бо зроду не чув / Козацького плачу, застогнав широкий…*(Т. Шевченко); *Прилітайте, сизокрилі/Мої голуб'ята, / Із-за* ***Дніпра*** *широкого / У степ погуляти / З киргизами убогими…* (Т. Шевченко); *Дивлюся, /Мов на небі висить /Святий* ***Київ*** *наш великий* (Т. Шевченко); *Купивши дві пари волів,* ***Зінько*** *звелів наймитові гнати воли додому, а сам збочив з простої дороги і завернув до* ***Суботова*** (І. Нечуй-Левицький) та ін.

Ураховуючи категоріальну семантику, морфологічні особливості та синтаксичну роль, у сучасних граматиках по-різному формулюють дефініцію іменника як частини мови.

Іменником називається частина мови, яка позначає предмет і виражає це узагальнене значення за допомогою граматичних категорій роду, чиста і відмінка. Іменник виступає в українській мові найважливішою формою вираження номінації, об'єднуючи у своєму складі слова, які служать для називання найрізноманітніших фрагментів дійсності і формування відповідних понять про них [СУЛМ 1997, С. 320].

Іменник – це частина мови, що об'єднує слова з предметним значенням, вираженим у граматичних категоріях відмінка і числа та у формах певного граматичного роду [ГУМ 2010, С. 91].

Іменник – це самостійна частина мови, що об'єднує слова із семантичною категорією предметності, яка виражається незалежними морфологічними ознаками роду, числа і відмінка [СУММ 2013, С. 251].

Іменник – це самостійна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене класифікаційними категоріями роду й істоти / неістоти, словозмінними категоріями числа і відмінка та властивими словотвірними суфіксами, і виконує своєрідні синтаксичні функції [МУМ 2004, С. 34].

Крім того, **іменник** вважають однією із центральних частин мови, що позначає предмет, має самостійні морфологічні категорії відмінка, роду та числа, функціонує в реченні в ролі формально-

синтаксичних валентно зумовлених членів – головного члена речення (підмета або співвідносного з підметом головного члена односкладних речень) та керованого другорядного члена речення [ГСУЛММ 2017, С. 19].

Категоріальне значення предметності властиве будь-якому слову цього лексико-граматичного класу. Воно є релевантною семантичною ознакою, яка відрізняє іменник від інших частин мови, зокрема:

– **прикметника** (категоріальне значення прикметника – *статична ознака предмета*);

– **числівника** (категоріальне значення числівника – *нумеральна ознака*);

– **займенника** (категоріальне значення займенника – *узагальнена вказівка на предмети, ознаки, кількість*);

– **дієслова** (категоріальне значення дієслова – *динамічна (процесуальна) ознака*);

– **прислівника** (*категоріальне значення прислівника – непроцесуальна ознака дії (стану), іншої непоцесуальної ознаки або предмета*).

Загальнокатегоріальне значення предметності в іменнику виявляється у **граматичних категоріях роду, числа, відмінка.**

Іменники належать до одного із трьох граматичних родів – **чоловічого, жіночого** або **середнього** (крім **іменників множинної форми:** *ножиці, граблі, сани, соти, сутінки, Суми, Прилуки* та ін., а також **іменників, що мають значення обох родів**: *плакса, добряга, базіка, невдаха, нероба, витріщака, писака, читака* та ін.).

Іменники змінюються за відмінками (*крім деяких іменників іншомовного походження, абревіатур і прізвищ*).

Іменники характеризуються граматичним значенням числа (одні іменники мають співвідносні форми однини і множини: *день – дні; книжка – книжки*; інші вживаються або в однині (*молоко, радість, молодість, вербʼя, ректорат* та ін.) або у множині (*Чернівці, Бровари, піжмурки, висівки, ковзани, ліки* та ін.))

Усім іменникам незалежно від їхнього лексичного значення притаманні такі **синтаксичні функції:**

– **підмета** (у називному відмінку однини і множини):

*Неначе наш Дніпро широкий, / **Слова** його лились, текли /І в серце падали глибоко!* (Т. Шевченко); *На четвертий год в неділю ,/ Вранці на селі, / На широкому столі / Сліпі **лірники** сиділи* (Т. Шевченко);

– **головного члена односкладного речення підметового типу** (називного речення) : *День. Київ. Ранок.*

додатка (у непрямих відмінках однини і множини) :

прямого додатка : *А Дніпр мов підслухав: широкий та синій, підняв **гори-хвилі*** (Т. Шевченко); *Всі дороги будуть німими, коли покинеш рідну **землю*** (П. Загребельний); *І він осідлав **коня,** побіг в Чигирин, об'їхав гетьманський **палац**, заглянув в подвірʼя, заглянув в садок, кинув оком на зелену прогалину в садку, де Маринка грала в хрещика з подругами, але скрізь було пусто; нігде не було видко й душі* (І. Нечуй-Левицький);

непрямого додатка : *Старшина розпрощалась **з гетьманом** і вийшла з світлиці, неначе громом приголомшена* (І. Нечуй-

Левицький); *Посли почали вивідувати в Виговського, навіщо гетьман має стосунки* ***з шведами*** *та трансільванським* ***князем*** *Ракочієм* (І. Нечуй-Левицький); *Вже місяць високо підбився вгору, а гості ще довго сиділи та балакали* ***про*** *невідому* ***будущину*** *України,* ***про*** *її* ***просвіту*** *та вольні* ***права*** (І. Нечуй-Левицький);

означення (неузгодженого; синтаксично транспонується у прикметник) : *Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця біла церква* ***з*** *трьома* ***банями****, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш* (І. Нечуй-Левицький);

обставини (синтаксично транспонується у прислівник**)**: *Шляхи вилися між зеленими нивами, піднімалися вгору, знов ховалися у долині, знов піднімались й тонули у далечі* ***між житами*** *та* ***просами*** (І. Нечуй-Левицький); ***Орлом*** *сизокрилим літає, ширяє,*
Аж небо блакитне широкими б'є... (Т. Шевченко); *Гетьманський палац стояв* ***край*** *широкого* ***майдану на*** *невисокому* ***пригорку*** (І. Нечуй-Левицький);

іменної частини складеного іменного присудка: *Поезія – це завжди* ***неповторність****, якийсь безсмертний* ***дотик*** *до душі* (Ліна Костенко); *Широкий* ***степ*** *– мій* ***боярин****, а ясні* ***зірки*** *–* ***дружечки*** *моєї молодої; вони тепер одні раді моєму коханню! – думав Зінько, повернувши коня на узьку уличку* (І. Нечуй-Левицький) та ін.

Лексико-граматичні розряди іменника

Взаємодія основної семантичної ознаки іменника (предметності) з його морфологічними категоріями роду, числа, відмінка є основою для виокремлення таких лексико-граматичних розрядів:

- **власні і загальні;**
- **конкретні й абстрактні іменники;**
- **матеріально-речовинні іменники (речовинні й неречовинні);**
- **збірні іменники (незбірні й збірні);**
- **іменники-назви істот і неістот (істоти та неістоти).**

Іменники на позначення власних і загальних назв

Власні і загальні іменники розрізняються семантично, за характером називання предмета.

ВЛАСНІ ІМЕННИКИ – це індивідуальні назви конкретних предметів (*імена, прізвища, по батькові, прізвиська, псевдоніми, географічні назви, клички тварин* тощо).

Наприклад: *А* ***Дніпр*** *мов підслухав : широкий та синій, Підняв гори-хвилі…* (Т. Шевченко); *Широкий* ***Дніпр*** *не гомонить: Розбивши вітер чорні хмари, Ліг біля моря одпочить…* (Т. Шевченко); *Другого таки дня* ***Зінько*** *задумав сказати матері й батькові, що він хоче слати старостів до* ***Маринки Павловської*** (І. Нечуй-Левицький); *Вже надворі сутеніло, як* ***Іван Остапович*** *вскочив конем в просторний двір старого* ***Євстафія Виговського,*** *кинув поводи козакові і пішов в невеличкий дерев'яний дім, де його привітали од щирого серця брат* ***Данило*** *з жінкою* (І. Нечуй-Левицький) та ін.

ЗАГАЛЬНІ ІМЕННИКИ – це назви предмета із класу однорідних. Наприклад: ***Кінь*** *басує, от-от* ***річку*** *перескочить* (Ліна Костенко); *Розумні ви* ***люди****, А нічого не знаєте! То понаставляли Ті* ***фігури*** *он для чого: Щоб люди не крали* ***Води*** *з* ***річки*** *– та щоб нишком* ***Піску*** *не орали, Що скрізь отам за Тясьмою* (Т. Шевченко); *Сумне* ***небо****, вкрите густими* ***хмарами****, високі* ***сосни****, що стояли, ніби стіни, по обидва боки* ***дороги****, наводили на його* ***задуму*** (І. Нечуй-Левицький) та ін.

Вивченням власних імен займається спеціальна мовознавча дисципліна <u>ономастика</u> (*від грец. – «мистецтво давати імена»***).**

Отже, іменник належить до розряду власних назв, якщо він виконує **ономастичну функцію**.

Ономастика об'єднує вужчі галузі відповідно до об'єктів, які носять власні назви, які, у свою чергу, підлягають внутрішньому поділу, зокрема:

топоніміка – вивчає назви географічних об'єктів. У складі топоніміки виділяють:

1) **назви водних об'єктів** (*Чорне море, Південний Буг, Світязь, Десна* та ін.);

2) **назви поселень, країн, територій, одиниць адміністративно-територіального поділу** (Київ, *Крим, Поділля, Слобожанщина, Варшава, Сполучені Штати Америки, Великобританія* та ін.);

3) **назви елементів рельєфу земної поверхні** (*Карпати, Сахара,* та ін.);

4) **назви вулиць, площ, шляхів сполучення** (*авіалінія Київ – Варшава, майдан Незалежності, площа Свободи, Хрещатик, вулиця Івана Гонти, площа Богдана Хмельницького* та ін.) тощо;

антропоніміка – вивчає імена людей. У складі антропоніміки виділяють:

1) **власні особові назви людей** *(Володимир, Олександр, Ганна, Роман, Марія, Ольга* та ін.);

2) **найменування осіб по батькові (патронімічні назви) :** *Олександрович, Іванович, Романівна, Петрівна* та ін.;

3) **прізвища (родові спадкові назви) :** *Шевченко, Бондар, Шевчук, Стельмах, Хмельницький* та ін.;

4) **надбання духовної та матеріальної культури : літературні твори** (*роман «Характерник», поема «Мойсей», казка «Дикі лебеді»* та ін.), **музичні твори** (*опера «Пікова дама», симфонія Шуберта «Незавершена»* та ін.), **державні установи, навчальні заклади, творчі та спортивні колективи** (*автомобіль «Мерседес», Верховна Рада України, футбольний клуб «Динамо», хор «Щедрик»* та ін.) тощо.

Відмінність між власними і загальними іменниками полягає в тому, що власні виокремлюють конкретний предмет із класу однотипних, а загальні іменники узагальнено називають класи однотипних предметів або явищ.

На противагу загальним іменникам власні назви не вживаються у формі множини, бо вони виконують функцію індивідуалізації. Проте форми множини у власних назвах використовують для позначення групи осіб або предметів, що мають однакові

індивідуальні назви (*У нашому товаристві було дві Ірини і три Максими).*

Форми множини трапляються у власних топонімних назвах, де іменник попри форму множини позначає одиничний топонімний об'єкт. Наприклад: *Суми, Ромни, Чернівці, Карпати, Гімалаї* та ін.

Власні іменники можуть втрачати функцію індивідуалізації і переходити до розряду загальних, а **загальні іменники** можуть набувати значення власних імен і переходити до розряду власних.

Наприклад: прізвищем німецького інженера *Р. Дізеля* (1858 – 1933) названо двигун *дизель*; американське місто *Бостон – бостон* (тканина) – *бостон* (різновид вальсу); *мир – готель «Мир»; імена Віра, Надія, Любов* та ін. постали в результаті лексико-семантичної трансформації загальних назв у власні.

Конкретні й абстрактні іменники

У сучасній українській мові **конкретні й абстрактні іменники** виокремлюють з-поміж загальних іменників за особливостями їхнього значення.

Конкретні іменники називають оформлені дискретні предмети, природні й соціальні явища, інституції, які можна лічити і сприймати органами чуття (тобто розрізняти за допомогою дотику, зору, нюху, смаку тощо).

Наприклад: *вітер, паляниця, двері, сонце, троянда, вулиця, стежка, блискавка, мир, університет, тиждень, дощ, день* та ін.

Абстрактні іменники є назвами загальних і наукових понять; опредмечених статичних і процесуальних ознак,

метрологічних одиниць, які мисляться людиною безвідносно до кількісних вимірів і сприймаються не органами чуття, а інтелектуально.

Наприклад: *молодість, застереження, планування, відпочинок, навчання, сприймання, дбайливість, материнство, приязнь* та ін.

Більшість іменників з абстрактним значенням – це слова з похідними основами, утворені від прикметників і дієслів за допомогою різних суфіксів, зокрема :

-анн-я, -енн-я, -інн-я, -ятт-я: *читання, піднесення, вміння, сприймання, життя*;

-ств-о, -зтв-о, -цтв-о, -б-а, -ість, -щин-а, -изм, -ізм: *студенство, убозтво, козацтво, боротьба, юність, реалізм* та ін.

Менша частина абстрактних іменників є непохідними словами Наприклад: *печаль, ідея, процес, інтеграл, метод, прийом, функція* та ін.

Значна частина абстрактних іменників є термінологічними словами різних галузей науки (*закон, синус, вербалізація, субстантивація, косинус, інтеграл, функція, прийом, демілітаризація* та ін.).

Типовим явищем є взаємоперехід у групах конкретних і абстрактних іменників, при цьому їхні лексичні і граматичні значення змінюються.

Наприклад, конкретні іменники, вживаючись у метафоричних контекстах як абстрактні назви, втрачають здатність мати форму множини: ***море*** *квітів, дипломатичний* ***корпус***, ***осередок*** *культури,* ***фронт*** *робіт,* ***школа*** *життя* та ін.

Граматичними особливостями іменників з абстрактним значенням є ***нездатність*** їх ***утворювати форми обох чисел*** – **однини** і **множини.** Переважну більшість їх вживають тільки в однині і не сполучають з власне кількісними числівниками. Деякі з них вживають з неозначено-кількісними словами, наприклад: *багато витрат, чимало терпіння, найбільше везіння* та ін.

Деякі іменники з абстрактним значенням вживають тільки в множині: *дебати, переговори, іменини, канікули, фінанси* та ін.

Матеріально-речовинні іменники

У сучасній українській мові **матеріально-речовинні іменники, або неречовинні й речовинні іменники, або предметні і речовинні іменники**, становлять окремий розряд у складі загальних конкретних іменників.

Іменники, що належать до цього розряду, позначають найрізноманітніші матеріали, речовини, продукти природи або виготовлені людиною. З-поміж матеріально-речовинних іменників виділяють назви:

– **металів :** *золото, срібло, мідь, бронза, латунь, чавун, платина* та ін.;

– **хімічних елементів :** *кисень, азот, сірка, залізо, вода* та ін.;

– **фармацевтичних продуктів :** *йод, медрол, роакутан, синька, кратал* та ін.;

– **рідин :** *молоко, компот, сок, вода, бензин, лосьйон, шампунь* та ін.;

– **злаків і трав :** *пшениця, гречка, просо, льон, овес* та ін.;

– **тканин :** *штапель, льон, батист, шерсть, шовк* та ін.;

– **ягід та овочів :** *лохина, ожина, малина, смородина, морква, капуста, картопля* та ін.;

– **будівельних матеріалів :** *вапно, деревина, віск, цемент, мармур, асфальт* та ін.;

– **продукти харчування :** *цукор, мед, сіль, сало* та ін.

Граматичною особливістю матеріально-речовинних іменників є наявність лише однієї форми числа – *однини* або *множини*.

Більшість речовинних іменників вживають у формі однини.

У формах множини такі іменники набувають конкретного значення. Вживаючись з пояснювальним словом, вони означають:

- **типи, види чи сорти якоїсь маси, речовини або матеріалу** : *фруктові соки, мінеральні солі, цілинні землі*;
- **велику кількість певної маси чи речовини :** *піски Каракумів, весняні води* та ін.

Невелику частину іменників з речовинним значенням вживають тільки у формі множини: *парфуми, макарони, вершки, ласощі, солодощі, дріжджі, висівки.*

За аналогією до них деякі назви ягід, овочів, квітів в українській мові функціонують переважно у множині: *полуниці, суниці, чорнобривці, півники, волошки* та ін.

У мовній практиці функціонують співвідносні пари, зокрема *масло – масла, жито – жита, метал – метали* та ін.

Збірні іменники

Лексико-граматичне значення збірності властиве іменникам, які позначають нерозчленовану сукупність однорідних предметів – найчастіше істот (з особовою і неособовою семантикою), рослин, а також інших предметів [СУЛМ 1997, С. 328].

Збірні іменники виражають сукупність однакових або подібних (однорідних) предметів, істот, що сприймаються як кількісно неозначене і неподільне ціле [ГУМ 2010, С. 94].

Наприклад: *віниччя, кукурудзиння, інженерія, інтелігенція, колосся, гілля, студентство, старостат, листя, птаство, проблематика, синоніміка, секретаріат, інструментарій* та ін.

У сучасній українській мові **за семантико-словотвірними ознаками виокремлюють чотири групи збірних іменників:**

1) назви сукупної множинності осіб (істот з особовою семантикою) : *воїнство, рідня, студентство, учительство, професура, браття, людність, дітвора, інтелігенція* та ін.;

2) назви сукупної множинності інших істот (істот з неособовою семантикою) : *звіря, звірина, птаство, худобина, мошкара, мурашва, павуччя, вороначчя* та ін.;

3) назви сукупної множинності об'єктів рослинного світу (*гілля, дуб'я, насіння, верб'я, виноградник, озимина, вільшина, дубняк, сливник, стеблиння, листя, жолуддя, гарбузиння, чагарник, бадилля, бобовиння, зелень* та ін.);

4) назви сукупної множинності предметів (*волосся, груддя, мотуззя, пір'я, цеглиння, устаткування, орнаментика, гниль,*

символіка, інструментарій, апаратура, топоніміка, фільмотека, галька та ін.).

- **За словотвірними ознаками збірні іменники поділяють на дві групи:**

1) **іменники безафіксного творення**: *молодь, люд, юнь, лом, хлам, погань* та ін.;

2) **іменники, що творяться за допомогою суфіксів:**

-от-а *(кінnота, піхота, голота)*;

-н-я *(куркульня, офіцерня, собачня)*;

-ин-а *(вільшина, городина, садовина)*;

-инн-я (-овиння) *(картоплиння, стеблиння, гарбузиння, бобовиння)*;

-як *(сливняк, березняк)*;

-ник *(терник, горішник, осичник)*;

-изн-а *(білизна, старизна)*;

-ств-о, -цтв-о *(студентство, воїнство, козацтво)*;

еч-а *(малеча, молодеча, стареча, голеча)*;

-ар (-ор)-а *(дітвора, мошкара)*;

-ур-а *(професура, апаратура, клавіатура, мускулатура)*;

-ик-а (-ік-а, -атик-а): *орнаментика, символіка, синоніміка, проблематика, -ість (людяність)* тощо.

Збірні іменники співвідносні з формами множини тих спільнокореневих слів, які означають одиничних осіб або одиничні предмети: *студентство – студенти, старостат – старости, листя – листок*.

Збірні іменники, які означають сукупність людей (*молодь, люд*), відповідають на питання ***хто***?

Збірні іменники, які означають сукупність тварин і неживих предметів, речей (*мишва, вишняк, вороння*), відповідають на питання ***що***?

Граматичними ознаками збірних іменників є форми словозміни і словотворення. Так, означаючи сукупність предметів як єдине ціле, збірні іменники не можуть сполучатися з кількісними числівниками, бо означають предмети, які не піддаються лічбі. Тому до збірних не належать такі іменники, як *група, комісія, ряд, зграя, полк, табун* тощо, оскільки вони не мають формальних ознак, властивих збірним іменникам, – означають предмети, які піддаються лічбі (*дві групи, три комісії, чотири ряди, чотири зграї, п'ять полків, вісім табунів* та ін.)

Іменники-назви істот і неістот

Усі іменники означають предмети живі або неживі. У зв'язку з цим їх поділяють на ***дві основні категорії***:

1) **категорію назв *істот***

2) **категорію назв неживих предметів** (***неістот***).

Категорію **істот** становлять іменники назви людей, тварин, комах, а також міфічних і демонологічних істот, наприкладд: *Максим, брат, студент, синиця, метелик, Лісовик, Зевс, русалка, відьма, Бог* та ін.

До категорії **неістот** відносять назви предметів, явищ, абстрактних понять (*хата, грім, гордість, багатство, стілець*), а також назви рослинного світу (*трава, сосна, клен*).

Категорія істот і неістот не завжди відповідає науковому розрізнюванню живої і неживої природи. Наприклад, іменники, що є назвами предметів і явищ живої органічної природи – дерев, рослин (*дуб, картопля, груша, петрушка* та ін.), також іменники, що означають сукупність істот як неподільне ціле (*полк, загін, народ, студентство, стадо, зграя* тощо), належать до категорії неживих предметів, а іменники, що означають назви міфічних істот (*мавка, домовик, відьма, Венера*), назви уособлених предметів (*Мороз, Вітер, Сонце*) належать до категорії істот.

Іменники назв істот і неістот мають відмінність і в засобах граматичного вираження. **Граматичні відмінності категорії істот і неістот виражають формою З. в. у такий спосіб :**

- формою ***З. в.*** однини чоловічого роду іменників – назв істот збігаються з ***Р. в.*** однини: *викликати брата, зустріти товариша, зустріти сина, слухати солов'я;*
- форма ***З. в***. однини чоловічого роду назв неістот збігається з ***Н. в.*** (*викопати колодязь, подарувати олівець, вивчити вірш*).

Таке ж явище маємо і в множині. Іменники, що означають назви істот (усіх трьох родів), у ***З.в. множини*** мають форми, спільні з ***Р. в.*** (*гнати на пашу волів (корів, телят); зустрічати друзів (братів, сестер, малят*).

Іменники, що означають назви неістот, у ***З.в. множини*** мають форму, спільну з ***Н. в.*** (*писати романи, повісті, оповідання; бачити будинки, тополі, вікна, озера*).

Іменники жіночого і середнього роду в однині за категорією істот і неістот не розрізняються.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Із творів художньої літератури випишіть по 3 речення кожного лексико-граматичного розряду іменників *(власні, загальні, конкретні, абстрактні іменники, матеріально-речовинні іменники; збірні іменники; назви істот і неістот)* **та визначіть їхні морфологічні ознаки.**

Завдання 2. Визначіть синтаксичні функції та лексико-граматичний розряд іменників, ужитих у поданих текстах.

В-1. Того дня міський бурмістр з райцями, війт з лавниками та ремісничі цехи давали посланцям обід в міській ратуші, і Виговському треба було для церемонії та пошани стрінути посланців перед ратушею. Цього дня Виговський довго прибирався та чепурився, надів новісінький синій жупан, накинув поверх його обшитий золотими шнурами червоний кунтуш з вильотами, взувся в червоні сап'янці, надів шапку набакир, скочив на коня і насилу встиг стрінути московських посланців коло ратуші. Усі ремісничі цехи вже стояли перед ратушею з своїми коругвами. Коругви маяли на вітрі і червоніли здалеку на сонці, неначе грядка маку, котрий ніби якимсь дивом зацвів серед майдану засипаного білим пухким снігом.

Незабаром прибули й посланці. Довбиші вдарили в бубни. Заграли в труби. Міщани привітали посланців радісно. Київ уже давно мав магдебурзьке право: своє міське самоправленство і свій суд. Кияни боялись, щоб польські пани та магнати не одняли од їх міського самоправленства, і дуже були раді, що тепер польські пани, пущені Богданом на Україну ще по Зборовському трактатові вже не вернуться ні в свої маєтності, ні до Києва, і само по собі не накладуть руки на магдебургію Києва (І. Нечуй-Левицький).

В-2. По обіді, провівши з козаками посланців по дорозі на Ніжин, Виговський вертався на Старий Київ. Його баский кінь летів, мов птиця, по узеньких улицях Старого міста, обставлених невеличкими дерев'яними шляхетськими та козацькими домками, серед котрих подекуди манячіли кращі й більші домки українських і польських магнатів з мезонінами та стародавніми баштами серед розкішних старих садків. Кінь басував під Іваном Остаповичем, гнув набік круту шию прихкав тонкими дрижачими ніздрями, котрі парували на морозі при ясному сонці, як кипучий казан з водою, розпечений в полум'ї. Кінь ніби чванився перед людьми своєю красою, своєю розкішною грівою та рівною статтю, позуючи на всі свої кінські лади. Червоні вильоти кунтуша метлялись на вітрі, закидалась на плечі, ніби пустували, грались з вітром і неначе показували прохожим жовтогарячу підбійку з дорогого шовку; сап'янці червоніли як жар. Мужній, з широкими плечима, з дужими руками, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні, неначе він зійшов вкупі з конем з картини якогось великого маляра і несподівано загарцював серед тісної узької улички Старого

міста, неначе пишний середньовіковий лицар серед чорного задимленого німецького бурга. Не доїжджаючи до Данилового двору, Виговський несподівано вглядів на улиці гарну біляву панну і старшу панію, її приятельку. Обидві панії спинились, стали і притулились під барканом, поки їх поминав сміливий верховець з своїм козаком. Виговський впізнав їх обох, і його рука несамохіть опустила поводи (І. Нечуй-Левицький).

В-3. Не встигла Катерина доказати свого оповідання, як попід вікнами майнули дві жіночі постаті. Вони простували стежкою, протоптаною в снігу попід самою стіною. Проти сонця на стрісі сніг почав розтавати. З навислої на стрісі льодової бахроми вода стікала просто на стежку. Обидві панії повернули з стежки на сніг і загрузли трохи не по коліна. Вони обернулись до, вікна і вгляділи Катерину. Катерина махнула на їх рукою: заходьте, мов, сюди, до мене в гості! Старша панія підвела очі вгору, кивнула головою, неначе говорила: та до тебе ж ідемо, не куди! Але краплі води полились їй на лице. Вона втерла вид хусточкою, вийнявши її з рукава. Іван Остапович чогось стривожився і ніби трохи злякався, вглядівши в вікно молоду білу паняночку з тіткою. Він вхопив з стола люльку і почимчикував в далеку кімнатку. Незабаром увійшли в світлицю Павловська та Олеся, роздяглися в самій світлиці і поклали свої кунтуші на стільцях. Катерина попросила їх сісти на канапці, а сама присунула дзиглик до канапи і сіла з шиттям проти їх. Почалась розмова про вчорашні й сьогоднішні процесії та церемонії. Катерина не втерпіла і похвалилась, що й до їх приїхав з Чигирина писар гетьмана Богдана, був на тих церемоніях і розказав їй про все. Катерина

розказала все, що говорив їй Виговський, так гарно, що обидві панії слухали її з великою цікавістю, їм обом хотілось побачити того гетьманського писаря і од його почути дещо цікаве і про Чигирин, і про гетьмана (І. Нечуй-Левицький).

В-4. Виговський і Павловська увійшли в довгенькі узькі сінці, більше схожі на коридор з узькими вікнами. Двері збоку одчинились. З-за дверей виглянула жіноча чудна головка з маленьким поморщеним лицем, схожим на печену картоплю. Ця головка, завбільшки з добрий запорозький кулак, вирячила на їх зачудовані очі, а потім маленькі ручки одчинили скрипучі двері. Павловська й Виговський увійшли в довгу старинну світлицю. В світлиці нікого не було. Стародавні ясенові стільці з високими без міри спинками, оббиті червоним, вже злинялим, сап'яном, стояли рядком попід стінами; ручки стільців були пороблені в формі гадюк, котрі позвішували наниз свої довгі головки, а хвостами поприлипали до високих спинок. Довгі килимки були розстелені попід стільцями, тяглись стежкою через світлицю до дверей. Килими полиняли, втратили лиск і фарби; один тільки дорогий квітчастий нелинючий перський килим на софі звеселяв сумну темну світлицю. Узькі, високі й зверху гострі вікна пускали мало світа в довгу світлицю, а кругленькі шибочки з червоного й синього скла вгорі вікон кидали в світлицю темнуваті сутінки, і в світлиці од їх ставало ніби ще темніше. В домі було тихо (І. Нечуй-Левицький).

В-5. Старий князь Адольф, порадившись з жінкою, дав оповістку в своєму царстві і по всій німецькій землі, що він весною, через тиждень після Великодня, буде справляти при своєму дворі великий

турнір, і щоб до його з'їжджались усякі рицарі, хто має охоту показати свою силу і свою зручність в битві; найзручнішому побідникові на турнірі князь Адольф обіцяв великі нагороди, котрі буде роздавати його дочка Розалія, і коли рицар-побідник сподобається Розалії, то князь видасть її за його заміж. Прийшла весна, минув Великдень. Рицар Адольф велів збудувати для турніру здорове забудування з просторним круглим майданом посередині. На помості, кругом майдану, попід стінами поставили стільці, понакривані червоним дорогим сукном. Проти брами князь звелів поставити на високому помості шовковий намет, а серед намету поставити широкий трон, вкритий золотою парчею. Почали з'їжджатися рицарі звідусіль, а разом з ними прибували і їх батьки, матері й сестри, і усякі гості, щоб подивитись на той турнір і на славну красуню Розалію. Князь звелів зарізати двадцять волів, півсотні баранів, звелів убити усякої птиці, викотити з льохів кілька бочок старого вина, щоб приймати гостей. Настав день турніру. Князь Адольф, його жінка та дочка посідали на троні проти воріт, кудою в'їжджали на конях рицарі. Ввесь намет, усі стіни вгорі були обвішані гірляндами з листу та квіток. Усі гості розмістилися навкруги на стільцях та ослонах (І. Нечуй-Левицький).

Завдання 3. Підготуйте відповіді на питання:

1. Яку частину мови називають іменником?
2. Яке категоріальне значення іменника?
3. Які морфологічні (граматичні) ознаки властиві іменнику?

4. Які синтаксичні функції може виконувати іменник? Приклади доберіть із творів художньої літератури.

5. Які лексико-семантичні групи іменників виділяють у сучасній українській мові?

6. Які іменники належать до власних назв?

7. Які іменники до загальних назв?

8. Яка різниця між власними і загальними іменниками?

9. Яка мовознавча дисципліна вивчає власні назви?

10. Які галузі об'єднує ономастика? Доберіть приклади.

11. Які іменники належать до лексико-граматичного розряду конкретних? Доберіть приклади.

12. Які іменники вважають абстрактними? За допомогою яких суфіксів творяться абстрактні іменники у сучасній українській мові?

13. Які іменники належать до розряду матеріально-речовинних?

14. Які іменники називають збірними? Які групи збірних іменників виокремлюють у сучасній українській мові?

15. За якими семантичними ознаками групують іменники-назви істот?

16. Як категорія істот і неістот виявляється у відмінкових формах іменника?

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА

Категорія роду іменника

КАТЕГОРІЯ РОДУ належить до найхарактерніших граматичних категорій української мови.

У граматичній системі української мови категорія роду характеризує не тільки **іменник,** а й **прикметник, дієприкметник, займенникові прикметники** (**узагальнено-якісні займенники**), **дієслова минулого часу** та **умовного способу.** У цих частинах мови значення роду залежить від родових ознак іменника (*так**ий** сюжет, така ідея, таке життя*; *написан**ий** роман, написана поема, написане оповідання; Андрій розмовляв, Марія розмовляла, дитя розмовляло* та ін.).

Категорія роду у цих частинах мови має залежний, власне словозмінний характер і виявляється за потреб синтаксичного узгодження прикметника, займенника, дієслівних форм і окремих числівників з іменником.

Осередком вияву категорії роду є іменник.

Категорія роду іменника є незалежною несловозмінною категорією, яка узагальнює граматичні значення чоловічого, жіночого, й **середнього роду**, що виражаються **флексією** лексеми у формі називного відмінка однини (*мир, Петр-**о,** лебідь, гетьман, іній, степ* та ін. – чоловічого роду; *Ганн-**а,** Марі-**я**, перемог-**а,** зустріч, суміш, сестр-***а***, сіль – жіночого роду; *слов-**о,** зілл-**я,** пол-**е,** дівч-**а,** вогнищ-**е,** узбережж-**я*** та ін. – середнього роду).

Значення роду характерне для усіх іменників, крім тих, що мають форму множини (*парфуми, фінанси, дебати, іменини, веселощі, гордощі, радощі, мандри* та ін.).

За належністю до **чоловічої чи жіночої статі** визначають **іменники чоловічого і жіночого роду.**

До середнього роду належать іменники, що позначають **осіб (істот) за віковою ознакою недорослості.**

У сучасній українській мові родові значення виражаються **морфологічними, словотвірними, синтаксичними, лексичними (семантичними)** засобами.

Основним засобом вираження **родового значення** є **морфологічний (значення роду виражається системою флексій),** проте він охоплює тільки **відмінювані іменники** і виражає рід не в усіх іменниках однозначно (флексію **-а** мають іменники чоловічого, жіночого, й середнього роду: *вода, хлопцюга, циганча*).

Словотвірний засіб виявляється в тому, що окремі суфікси (*разом із закінченнями або без них)* надають похідному іменникові значення певного роду, зокрема:

– іменники із суфіксами **-тель, -ик/-ник, -ич, -ак, -ан (-ян)** мають **чоловічий рід** (*учитель, лісник, панич, грузин, грубіян, степняк* та ін.);

– іменники із суфіксами **-к-а, -иц-я, -их-а, ух-а,-ад-а** мають **жіночий рід** (*учителька, молодиця, ковалиха, цокотуха, олімпіада* та ін.).

Можливості **словотвірного засобу** обмежені, тому він є допоміжним і супроводжує морфологічний засіб вираження категорії роду.

Синтаксичний засіб виявляється у системі узгодження у тексті *прикметників, дієприкметників, дієслів минулого часу, прикметникових займенників* з іменниками (*осінній день, тепла ніч, свіже повітря, прочитане оповідання, був день, наша група* та ін.).

Синтаксичний засіб виражає родові значення **відмінюваних** (*довга ніч* – жін. р., *третій день* – чол. р.), **невідмінюваних іменників** (*нове шасі* – середн. р., *маленький поні* – чол.р. та ін.) та **іменників спільного роду** (*маленький (такий) плакса, маленька (така) плакса* та ін.).

Лексичний (лексико-семантичний) засіб реалізується тільки в **іменниках-назвах істот зі значенням назв осіб і тварин** (*батько – мати, брат – сестра, син – дочка, хлопчик – дівчинка*). Родова віднесеність іменників-істот виражається за допомогою лексичної семантики спільно із морфологічними і синтаксичними засобами.

Отже, **провідними засобами** вираження родових значень в українській мові є **морфологічний** і **синтаксичний; словотвірний** і **лексичний засоби** вважають **допоміжними**, оскільки вони охоплюють тільки певні лексико-семантичні групи іменників.

У сучасній українській мові традиційно виділяють грамеми ***чоловічого, жіночого*** і ***середнього родів.*** Але вони не охоплюють усіх іменників мови. Іменники **спільного роду** (або **парного роду**) класифікують окремо.

До чоловічого роду належать:

1) **іменники мають нульове закінчення:** *день, хміль, край, стіл, народ, урожай, кущ, м'яч* та ін.;

2) **частина іменники на -а (-я),** що семантично вказують на віднесеність осіб до чоловічої статі: *Микита, Микола, Ілля, Хома, бурлака, гайдамака, воєвода* та ін.;

3) **деякі іменники на -о:** *батько, вуйко, Дніпро, дядько, незнайко, Михайло* та ін.

До жіночого роду належать:

1) **іменники** на **-а, -я** (*весна, сестра, ткаля, бомба, сівба, Світлана, Василина, Марія, красуня, богиня* та ін.), крім іменників **чоловічого роду** на **-а, -я** із семантичною мотивацією статі (*Хома, воєвода, Ілля*) і **середнього роду** (*лоша, знаряддя, колосся, зілля* та ін.).

2) **іменники на приголосний** (*медаль, молодь, челядь, радість; ніч, суміш, упряж, здобич, зустріч; любов, кров, верф* та ін.)

3) **іменник *мати.***

До середнього роду належать:

1) **іменники на -о, -е** (*диво, небо, вікно, Різдво, село, лице, деревце, глинище* та ін.);

2) **іменники на -а, -я** (*життя, знання, читання, сумління, довір'я, сузір'я, листя, коліща* та ін.)

Невідмінювані іменники позбавлені морфологічних форм вияву значення роду. Їх поділяють на родові групи за лексичним значенням (семантичними ознаками).

До чоловічого роду належать:

1) **іменники зі значенням особи чоловічої статі** (*буржуа, аташе, конферансьє, маестро, портьє* та ін.);

2) **іменники-назви тварин (**крім іменника **цеце):** *фламінго, шимпанзе, поні, какаду, колібрі, кенгуру* та ін.;

3) **назви вітрів** (*сироко, торнадо*);

4) **назви деяких конкретних предметів:** *екю* (французька старовинна монета), *пенні* (розмінна монета Фінляндії), *ін-октаво* (восьма частина аркуша), *ін-фоліо* (пів аркуша).

До жіночого роду належать:

1) **іменники зі значенням особи жіночої статі** (*міс, мадам, фрау, леді, пані* та ін.);

2) **назви деяких тварин і риб** (*цеце (муха), івасі (риба));*

3) **назви деяких конкретних предметів** *(авеню (вулиця), салямі (ковбаса), кольрабі (капуста)* та ін.);

4) **субстантивовані назви мов** (*ідиш, хінді (гінді), фіджі* та ін).

До середнього роду належать **невідмінювані іменники назви неістот** (*депо, таксі, кіно, ескімо, кліше, резюме, турне, желе, портмане, кашне, какао, амплуа* та ін.)**.**

Рід невідмінюваних географічних назв регулюється родовою належністю географічних номенклатурних слів (*місто, село, хутір, озеро, ріка, країна, вулиця, острів, півострів, республіка* тощо) : *місто Тбілісі* – середн. р.; станція *Тбілісі* – жін. р.; *вокзал Тбілісі* – чол. р. та ін.

Іменники спільного роду не виражають якогось особливого граматичного значення роду. Крім того, «**спільного» роду** не мають *прикметники, прикметникові займенники (узагальнено-якісні займенники), дієприкметники, дієслова минулого часу).*

У **назвах істот** граматичне значення роду певною мірою обґрунтовується семантично, але не збігається з розподілом істот за статтю. Наприклад, **іменники з нульовою флексією** *(міністр, інженер, шофер, пілот, вожак, педагог* та ін.) **належать до чоловічого роду**.

Семантична мотивація може виявлятися і **синтаксично** (*лікар Олена Миколаївна* і *лікар Олександр Володимирович* та ін.)

До іменників спільного роду, чоловічого або жіночого, належать лексичні групи слів, які є назвами осіб за:

1) певним родом діяльності (*суддя, листоноша, староста* та ін.);

2) негативними рисами характеру (*гуляка, бестія, тупиця, приблуда* та ін.);

3) професією, посадою, науковим званням (*філолог, хімік, директор, професор, академік* та ін.).

До іменників спільного роду, належать лексичні групи слів, які є назвами прізвищ (*Верба, Коломієць, Коваленко* та ін.).

До іменників спільного роду – чоловічого / середнього або жіночого / середнього – відносять слова, утворені від іменників чоловічого або жіночого роду суфіксом **-ишч (**орф. **-ищ):** *вітрище, голосище, бородище, ручище* та ін.

Іменники спільного роду – середнього / чоловічого або середнього / жіночого – це назви осіб на **-о** зі схильністю до певних дій, вчинків (*ледащо, забудько, незнайко* та ін.).

Іменники спільного роду є лексико-граматичними омонімами, значення роду у них встановлюється, як правило, у контексті, тобто за флексіями узгоджених або скоординованих з іменником словоформ. Наприклад: *ваше* (*ваш, ваша*) *непосидько* (*ледащо, базікало* і т. ін.).

Більшість **назв тваринного світу** позначають істот без вказівки на стать, наприклад*: барс, сом, крокодил, кит, сом* та ін. (**іменники чоловічого роду**), *вивірка, гусінь, білуга, куниця* та ін. (**іменники жіночого роду**).

Фіксують словотворчо співвідносні назви самця і самиці у свійських (*баран – вівця, гусак – гуска* та ін.) та диких (*вовк – вовчиця, заєць – зайчиха* та ін.) тварин.

Тварин, які мають важливе значення для господарства, позначають назвами, **семантично** або **словотворчо** співвідносними для істот обох статей і малят: *кінь – кобила – лоша; лев – левиця – левеня* та ін.

Рід іменників іншомовного походження без флексій визначається по-різному для назв загальних і власних; істот та неістот.

Загальні іменники-неістоти з основою на **-о, -е, -і, -у** за аналогією до українських іменників середнього роду на **-о, -е вживаються у значенні середнього роду** (*нове кафе, міжнародне*

журі, вечірнє рандеву, сучасне фойє, свіже пюре, маленьке поні, смачне рагу, розгорнуте резюме та ін.)

У розряді абревіатур категорію роду визначають двома способами:

1) **за формою опорного іменника словосполучення** (*АТС – жін. р.,* бо опорний іменник *станція* жіночого роду);

2) **за характером кінцевих звуків абревіатур** (***твердий приголосний звук*** *маркує* ***чоловічий рід*** *(загс, філфак)*; **голосний – жіночий рід (***Думка***); голосний -о – середній рід (***НАТО***))**

Категорія роду абревіатур перебуває ще у процесі становлення, тому подекуди фіксують варіантність (*ВАК затвердив* і *ВАК затвердила*).

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Визначіть рід поданих іменників. Поясніть особливості морфологічного, словотвірного, синтаксичного, лексико-семантичного засобів вираження категорії роду.

В-1. Батько, кит, учителька, Ілля, ледащо, дітвора, українець, весілля, невдаха, курча, ім'я, контролер, дівча, недоторка, Сонце.

В-2. Мати, крокодил, молодиця, Хома, забудько, українка, плем'я, заблуда, доцент, сіромаха, лісовик, вояка, вовчище, базіка, роботяга.

В-3. Брат, сом, ковалиха, Венера, бурлака, незнайко, череда, веселка, край, причепа, варивода, теля, купіль, Ворскла, вболівання.

В-4. Сестра, білуга, гайдамака, бондарівна, непосидько, вовчиця, непосида, завзяття, жайворонок, інженер, куниця, ледащо, безладдя, пудра, верховод.

В-5. Син, воєвода, княжна, скрипаль, дарунок, любов, слуга, радість, президент, хлоп'я, Дніпро, височінь, імення, командир, перо.

Завдання 2. Визначіть рід поданих іменників іншомовного походження.

** Виконуючи це завдання, користуйтеся словником іншомовних слів.*

В-1. Абат, болеро, варварство, галюцинація, графологія, диференціація, евфімізм, інтуїція, коаліція, хард-рок.

В-2. Абатство, боулінг, варіація, галюциноген, гран-прі, дифузія, евфонія, інфляція, клякса, Селена.

В-3. Аборигеи, Буцефал, веб-дизайн, Ганімед, грін-кард, дубляж, ейфорія, інцидент, колегіум, самшит.

В-4. Автострада, бювет, Ватерлоо, гарпун, гротеск, дукат, евкілібристика, екзит-пол, іслам, комбінація.

В-5. Агенство, бюрократія, вермель, гаубиця, грейпфрут, дюшес, експансія, іридій, паприка, радій.

Завдання 3. Підготуйте відповіді на питання :

1. Як характеризують категорію роду у сучасних граматиках?

2. На які лексико-граматичні класи поширюється категорія роду?

3. Який граматичний клас є осередком вияву категорії роду?

4. За якими ознаками розрізняють родові форми іменника? Приклади доберіть із творів художньої літератури.

5. Яким іменникам не характерне значення роду? Наведіть приклади.

6. Якими засобами виражаються родові значення у сучасній українській мові?

7. У чому виявляється словотвірний засіб вираження родового значення іменників?

8. У чому виявляється синтаксичний засіб вираження родового значення іменників?

9. У чому виявляється лексичний (лексико-семантичний) засіб вираження родового значення іменників?

10. Які закінчення характерні іменникам чоловічого роду?

11. Які флексії характерні іменникам жіночого роду?

12. Які флексії характерні іменникам середнього роду?

13. Які іменники належать до спільного роду? Приклади доберіть із творів художньої літератури.

14. Як визначають рід іменників, що є назвами істот?

15. Як визначають рід іменників, що є назвами неістот?

Категорія числа іменника

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА є незалежною словозмінною категорією, яка виражає кількісну ознаку предмета протиставленням граматичних значень однини і множини.

Форми однини і множини мають іменники, які виступають назвами обчислюваних предметів, явищ, подій.

Більшість іменників – назви обчислюваних предметів (становлять ядро субстантивів) – утворюють **корелятивні форми числа однини і множини. Наприклад:** *Там жив* ***дідок,*** *що схожий був на графа, в краватці чорній, не як всі* ***діди*** (Ліна Костенко); ***Степ*** *половецький половіє, трава аж срібна від роси* (Ліна Костенко); *Вона цвіла єгипетським намистом, турецьким капцем в'язала до стопи і гайворонням, ніби чорним листом, із неба облітала на* ***степи*** (Ліна Костенко) та ін.

Семантичною домінантою категорії числа є вираження кількісних ознак злічуваних іменників.

Існує ряд семантико-граматичних розрядів іменника, які об'єднують у своєму складі назви необчислюваних предметів. Безпосереднім виявом їх є **іменники, яким властива тільки форма однини (singularia tantum) – сингулятиви**, й **іменники, що вживаються тільки у множині (pluralia tantum) – плюративи.**

До сингулятивів належать:

– **абстрактні іменники (***молодість, щастя, комфорт, приязнь, дбайливість, навчання, морфологія, словотвір* та ін.);

– **матеріально-речовинні іменники** (*джем, мед, осетрина, жито, водень, нафта, шампунь, рубін, цукор, ожина, бензин* та ін.);

– **збірні іменники (***людство, рідня, птаство, жмуття, лахміття, франкіана, парубоцтво, клієнтура колосся* та ін.**);**

– **власні назви (***Дніпро, Київ, Умань, Великобританія* та ін. **).**

Окремі **сингулятиви** можуть мати форму множини, але при цьому вони змінюють своє лексичне значення. Наприклад: *масло – масла, вода – води, сир – сири* (речовинні іменники у множинній формі означають різновиди, сорти, марки й інші ознаки, що піддаються обчисленню); *швидкість – швидкості, потужність – потужності* (абстрактні іменники у множинній формі означають різний ступінь вияву абстрактної ознаки) та ін.

До плюративів належать семантичні групи іменників, які позначають назви:

– **одиничних предметів, парних або таких, що складаються з кількох частин** (*ваги, вила, ворота, сани, соти, сіни, штани, триноги, ножиці, ночви, граблі, кліщі, носилки* та ін.);

– **із загальним матеріально-речовинним значенням** (*васильки, дрова, парфуми, висівки, вершки, консерви, дріжджі, пряноші* та ін.);

– **предметів, що сприймаються як сукупність, збірність** (*надра, хащі, кошти, копалини, кучері, шахи, джунглі фінанси* та ін.);

– **дій і процесів** (*вибори, дебати, жмурки, збори, відвідини, пустощі, піжмурки, посиденьки* та ін.);

– **часових понять, свят, обрядів** (*канікули, іменини, сутінки, заручини, родини, обжинки, вхідчини* та ін.);

– **почуттів, емоцій, станів** (*веселощі, ревнощі, прикрощі, радощі, гордощі* та ін.);

– **деяких географічних понять** (*Альпи, Афіни, Дарданелли, Карпати, Прилуки, Суми, Чернівці* та ін.).

Граматичне значення числа в іменниках множинної форми виражається **відмінковими флексіями множини та синтаксично (**через зв'язок іменника з числівником**)**: *вибори, канікули; троє штанів, восьмеро дверей* та ін.; **у невідмінюваних іменниках – синтаксично:** *цікаве інтерв'ю – цікаві інтерв'ю* та ін.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Із творів художньої літератури випишіть 5 речень із сингулятивами і 5 речень із плюративами та визначіть семантичні групи, до яких вони належать.

Виконуючи це завдання, користуйтеся Словником української мови (1970 – 1980).

Завдання 2. У поданому тексті випишіть іменники, які мають корелятивні форми числа.

**(Номер варіанта відповідає номеру за списком в академічному журналі)*

В-1. На Чорному морі на білому камені Ясненький сокіл жалібно квилить-проквиляє. Смутно себе має, на Чорне море спильна поглядає. Що на Чорному морю недобре ся починає. Що на небі усі

звізди потьмарило, Половину місяця в хмари вступило, А із низу буйний вітер повіває, А по Чорному морю супротивна хвиля вставає...

Не вставала злоспротивна хвиля проти турецької кадриги [1], море було тихе, вітер починався щодня по заході сонця, дув цілу ніч з берега, але вода лиш злегка брижилася від нього, на ранок залягала мертвота на водах і в повітрі, лиш по обіді війне свіжий вітерець, повертає за сонцем, мовби женеться за ним, і вмирає надвечір разом із сонцем.

Кадрига скрадалася уздовж берега, не відважуючись пускатися на широкий простір цього переповненого водою великих слов'янських рік моря, непроглядного у глибинах, таємничо-неприступного, чорного, як шайтан (П. Загребельний).

В-2. Три вітрила – одне червоне, два зелені – ледь напиналися. Кадригу гнали вперед своїми веслами галерники. На двадцяти шести лавках по чотири гребці, голі до пояса, бритоголові, забиті в кайдани, прикуті до товстезного ланцюга, що лежав змійовим валом уздовж дна кадриги. Ні випростатися, ні змінити місце. Спали і їли позмінне на своїх лавицях, хвилі били в них, сонце пекло, вітер рвав тіло, піт заливав очі, уздовж помосту, прокладеного над галерниками, бігав з канчуком євнух-дотурнак – ключник, схожий на старого вола, євнух, наділений силою теж ледве не волячою, у високій чалмі, в розхристаному шовковому халаті, тряс жирними грудьми, кричав, аж пінився, підганяв гребців, а вони й самі за кожним помахом весел, мовби кидаючи в прокляту воду не лише весла, а й усю свою силу, видихали з себе дико, ненависно: «Г-гик! Р-рик! Г-гик! Р-рик!»

Хоча й би синєє море розіграло, Хоча й би турецький корабель розірвало...

На демені-кормі напнуто від сонця й негоди прихисток із смугасто-білого з синім єгипетського полотна (П. Загребельний).

В-3. Ніби змій з моторошної дитячої казки зродився десь над гірським обрієм, зітканий з примарливого жовтого світла, припав до поверхні моря, тоді круто вдарився в небо, полетів вище, вище, закрив своєю кулястою головешкою півнеба, став хлебтати з моря світло, жадібно й хапливо гнав світло по своєму довжезному тілу в оту кулясту головешку. Безмежне зміїне тіло судомилося від напливу світла, головешка криваво кипіла вогнем, а море темніло, темніло, чорнота насувалася на нього звідусіль тяжка й щільна, тепер тільки іноді пробивалася несміливим зблиском блакитно-зелена хвиля і вмирала посеред суцільної чорноти, і море ставало, як чорна кров.

У той короткий проміжок, що запанував між настанням тривожного мороку й неминучої бурі, переляк охопив Сінам-агу і його прислужників, затрепетали скуті залізом бранки, тільки галерники викрикували за кожним змахом весел ще дикіше й мовби аж зраділо та п'ятнадцятирічна Настася, оте золотокосе дівча, зухвало роззирнулася довкола і вперше, мабуть, за час плавби подумала, що, може, й справді б оце кинутися з кадриги і втопитися навіки! (П. Загребельний).

Завдання 3. Підготуйте відповіді на питання :

1. Як у сучасній українській мові реалізується словозмінна категорія числа?

2. Яким іменникам властиві корелятивні форми однини / множини? Приклади доберіть із творів художньої літератури.

3. Які групи іменників належать до сингулятивів (вживаються тільки в однині)? Приклади доберіть із творів художньої літератури.

4. Які групи іменників належать до плюративів (вживаються тільки у множині)? Приклади доберіть із творів художньої літератури.

5. Як у сучасній українській мові виражається граматичне значення числа в іменниках множинної форми ?

Категорія відмінка іменника

Відмінок – це словозмінна граматична категорія іменника, яка виражає відношення предмета, названого іменником, до інших предметів та ознак, позначених словами відповідних частин мови [СУММ, 2013, С. 268]

Категорія відмінка – це граматична словозмінна категорія, яка служить засобом вираження синтаксичних зав'язків іменника з іншими повнозначно-лексичними компонентами речення [СУЛМ, 1997, С. 343].

Функція відмінків – це зв'язок іменника з іншими словами у словосполученні і реченні.

Засобом вираження відмінкової функції виступає **відмінкове закінчення з прийменником** або **без нього.**

Взаємозалежність між відмінковою формою іменника (морфологічне явище) і виявом її у словосполученні чи реченні (синтаксичні одиниці) спричиняє **морфолого-синтаксичний характер категорії відмінка**, на відміну від **категорії роду і числа,** які в українській мові мають **морфологічний характер.**

Категорія відмінка іменника забезпечує **вираження синтаксичних відношень (формально-семантичних зв'язків) іменника** у словосполученнях і реченнях зі словами таких частин мови:

– з іншими іменниками (*Здивовані та спантеличені,* ***Станімір*** *з* ***Гірняком****, скрадаючись попід муром, вийшли* ***на*** *той* ***бік цукроварні****, звідки долинала стрілянина* (В. Шкляр); *Спершу вони*

побачили ***хмару куряви****, яка швидко наближалася в їхній бік, а потім із тієї хмари вихопилося кільканадцять вершників* (В. Шкляр) та ін.);

– з прикметниками (дієприкметниками) (*А коли* ***білий кінь з відливом тьмавого срібла*** *став гопки, мовби вітаючи всіх красиво* ***вигнутими передніми ногами****, тоді не в одного стрільця тьохнуло серце* (В. Шкляр) та ін.);

– з числівниками (*Їхній курінь стояв* ***за десять верст*** *від Житомира в селі Вереси…* (В. Шкляр)**;** ***Одна черга, друга, третя,*** *але ніхто з повстанців не звернув на те ані найменшої уваги…* (В. Шкляр) та ін.);

– **з дієсловами** (*Та не* ***кінь*** *їх* ***ошелешив****, хоч було там чому дивуватися – срібний жеребець-араб мав лагідні блакитні очі, а дихав зміїним вогнем, роздуваючи рожеві оксамитові ніздрі, – однак* ***приголомшив*** *їх* ***вершник*** *на тому коні чи, певніше сказати,* ***вершниця****, бо то* ***була дівчина*** *із золотою косою, що* ***спадала на*** *ліве* ***плече*** *з-під козацької смушевої шапки* (В. Шкляр) та ін.).

У сучасному мовознавстві дотримуються семирядної системи відмінків:

Називний відмінок (Н. в.). Його зміст вказує на наявність, буття предмета (***Мирон*** *якраз підоспів на тяжкі бої з білими, які розгорілися на початку жовтня* (В. Шкляр); ***Курінь*** *якраз окопався, коли пустився дрібний* ***дощ*** (В. Шкляр) та ін.).

Називний відмінок є початковою формою, що протиставляється іншим відмінкам.

Родовий відмінок (Р. в.). Його зміст вказує на предмет, який є **об'єктом дії** або **носієм атрибутивності:** ***З маківки*** *сивої* ***шапки***

конусом звисав червоний шлик, і коли кінь, ще гарячий ***від бігу,*** *крутнувся на місці, дрібно перебираючи стрункими ногами (чи, може, то вершниця навмисне так його розвернула), Мирон прочитав на шлику гасло, написане синім чорнилом: «СМЕРТЬ ВОРОГАМ УКРАЇНИ!»* **(**В. Шкляр**)**; *Козаки загойдались у сідлах* ***від сміху*** **(**В. Шкляр**).**

Давальний відмінок (Д. в.). Його зміст вказує на **предмет, якому адресується дія :** *Вони сиділи у штабі, який розміщався в хаті того священика, що помахав* ***Марусі*** *рукою* (В. Шкляр); *То були стрільці 2-го куреня, яких Станімір вів на допомогу* ***Марусі*** (В. Шкляр); *Він не втручався в балачку, бо ще на передобідній нараді сказав, що все передасть* ***Зеленому,*** *нехай сам вирішує* (В. Шкляр).

Знахідний відмінок (З. в.). Його зміст вказує на **предмет як на об'єкт дії :** *Тепер усі вони заново втупилися в неї, заново побачили це зовсім юне* ***обличчя*** *– вилицювате, з легким ластовинням на прямому носі, з повними вустами, над кутиком яких темніла родимка-мушка* (В. Шкляр); *Він думав, що ніколи не збагне* ***Марусю*** *сповна* (В. Шкляр);

– Василь Матіяш, – глянула вона ***на козака,*** *що взяв у неї поводи* **(**В. Шкляр**)**; *Вони запроторили* ***жінку з дитиною*** *до Лук'янівської тюрми, щоб узяти на гачок отамана* (В. Шкляр) та ін.

Орудний відмінок (О. в). Його зміст вказує на **предмет як на діючий об'єкт:** *Із церкви вийшов священик. Він подивився у їхній бік і, мабуть, упізнав Марусю, бо помахав їй* ***рукою*** **(**В. Шкляр**)**;

Маруся зухвало помахала запаленою ***хустиною*** *перед носами отаманів, потім взяла вогонь у руки й зібгала в долонях* **(**В. Шкляр**)**;

Перекинувши карабін із-за спини на плече, дівчина стала ***перед сотником Станіміром*** (В. Шкляр) та ін.

Місцевий відмінок (М. в.) Його зміст вказує на **предмет як на місце дії:** *Козаки загойдались* ***у сідлах*** *від сміху* (В. Шкляр); *Решта вершників теж були* ***на*** *добрих* ***конях,*** *зодягнуті хто в чому – від світло-зеленого френча англійського крою до сірої свити, хто в папасі, хто простоволосий, але всі веселі й усміхнені, тільки зуби блищали* ***на*** *засмалених сонцем і нічними багаттями* ***лицях*** (В. Шкляр) та ін.

Кличний відмінок (К. в.). Його зміст вказує на адресата:

– ***Отче,*** *– сказав Станімір. – Ваш син ще замалий* (В. Шкляр);

– ***Климцю****, кидай ту шаньку та зав'яжи їм очі! ...* (В. Шкляр);

– ***Пане сотнику,*** *я вас прошу!* (В. Шкляр);

Мамо рідна*, що ж він, глухонімий, міг там почути?* (В. Шкляр) та ін.

Відмінки – грамеми багатозначні, однозначних відмінків в українській мові немає.

Значення відмінка виявляється в контексті. Воно залежить від лексичного значення і синтаксичних властивостей опорного і залежного слова у словосполученні чи реченні.

Називний відмінок виражає такі значення:

– **суб'єкта дії (підмет двоскладних** і **головний член односкладних називних речень)**: ***Маруся*** *подумала, що* ***пасічник Глухенький*** *сказав їй зовсім не те, що вона зрозуміла з його жестів* (В. Шкляр); ***Небо*** *було захмарене, але ці високі* ***хмари*** *вже не*

захищали землю від холоду (В. Шкляр); ***Бердичівські*** *обіцяють допомогти навіть боєприпасами* (В. Шкляр). ***Київ. Сонце.***

– **об'єкта дії (підмет у пасивних конструкціях):** ***Дипломи*** *вручено здобувачам вищої освіти.* ***Будинок*** *буде відремонтований.*

– **ознаки предмета (*предикативної* – у складі іменного присудка:** *Київ –* ***столиця*** *України;* ***атрибутивної*** *– у складі прикладки:* ***Київ*** *– столиця України* **).**

РОДОВИЙ ВІДМІНОК виражає такі значення:

– **об'єкта дії (у реченні ці словоформи виконують роль додатка):** *Бджоли давно вже не робили* ***обльоту…***(В. Шкляр); *Серед пожухлих стерень туди тяглася широченька доріжка, і ми, пам'ятаючи напучення отця Тимофія, сміливо попрямували нею у бік кордону, забувши євангельське застереження, що широка дорога веде* ***до загибелі*** (В. Шкляр);

– **суб'єкта дії (суб'єктне значення виражається словоформою у функції додатка, але за допомогою трансформації набуває суб'єктного значення):** *наказ* (*кого?) командира – командир наказав;*

– **ознаки предмета (атрибутивної):** *будинок* (який?) *із цегли, пора цвітіння;*

– **обставини дії (словоформи із цим значенням виконують у реченні ролі різних обставин):** *подобався* (якою мірою?) *до нестями; малює* (відколи?) *з дитинства; жити* (де?) *біля Карпат.* ***Серед*** *пожухлих* ***стерень*** *туди тяглася широченька доріжка, і ми, пам'ятаючи напучення отця Тимофія, сміливо*

попрямували нею ***у бік кордону****, забувши євангельське застереження, що широка дорога веде до загибелі* (В. Шкляр);

ДАВАЛЬНИЙ ВІДМІНОК виражає такі значення:

– **об'єкта дії (у реченні ці словоформи виконують роль додатка):** *Допомагати* (кому?) ***дітям;***

– **суб'єкта дії (це значення виражається додатками безособових речень і встановлюється трансформацією цих речень в особові) :** (кому?) ***Синові*** *виповнилося двадцять років (Син має двадцять років);*

– **ознаки предмета (атрибутивної; ці словоформи виконують у реченні роль означення):** *Вибирайте лижі* (які?) *пропорційні* ***зросту.***

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК виражає такі значення:

– **об'єкта дії (безприйменникові словоформи** з цим значенням виконують функцію **прямого додатка при присудку; прийменникові –** вживаються у функції **непрямого додатка):** *Виявилося, що отець Софроній чув* ***про*** *те* ***знамення*** *з перших вуст…* (В. Шкляр);

– Маруся помовчала й додала: – Будемо тут держати ***Україну*** (В. Шкляр);

Сьогодні ми повинні думати ***про майбутнє*** *України;*

– **обставини дії (це значення виражається словоформами, вжитими у ролі обставини до присудка**): *поїхати (куди?) в Карпати*

– **<u>ознаки предмета</u> (атрибутивної; словоформи виконують роль означень):** *дорога* (яка?) *на Крим.*

Для **знахідного відмінка** центральним є **значення об'єкта**, і цим він протистоїть **називному відмінку**, що **виражає значення суб'єкта.**

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК характеризується такими значеннями:

-<u>ознаки предмета</u> (атрибутивної і предикативної; словоформи в О. в. у реченні є означеннями та іменними часинами складеного іменного присудка): *дівчина* (яка?) *з косою*; *Хай по лісах, але живуть ще острівці нашої запільної держави, де гуляють* ***хлопці з тризубами*** *на рукавах* (В. Шкляр); …А ти, молодице, вже ***бабою стала***! – звернулася Танасиха до матері (В. Шкляр); *Втечете від цього Содому й Гоморри, тільки, я ж кажу, йдіть і нічого не бійтеся, не оглядайтеся, як було велено в Старому Завіті, бо ж знаєте, що жінка Лота оглянулася і* ***стала*** *соляним* ***стовпом*** (В. Шкляр);

-<u>обставини дії</u> (у реченні ці словоформи виконують роль обставин): ***За лісом*** *вони попрощалися* (В. Шкляр); *Гнилий Тікич протікав* ***попід лісом,*** *Гнилим його назвали ще тоді, як затхнулась у річці вода від татарської крові…* (В. Шкляр); *На ніч брав мороз, він похрускував* ***під копитами*** *Мудея, іноді озивався сухим тріском у стовбурах дерев, і тріск той перекочувався* ***лісом****, як весняний крик деркача* (В. Шкляр); *Ми почали втрачати найбільшу опору – селянина, якому нарешті дали дихнути, дозволили погосподарювати, пожити з розв'язаними* ***руками*** (В. Шкляр);

- **об'єкта дії** (**для іменників у цій відмінковій формі характерна синтаксична роль додатка**): *оточити* (чим?) *любов'ю (увагою); скористатися* (чим?) *порадою; покрита* (чим?) *хустинкою; працювати* (над чим?) *над твором* та ін.

Причому навіть сліду по собі не лишила, Ворон ніде не нагледів відбитків копит її легкого, як тінь, коня, мовби і він разом із Досею пройшов ***над снігом*** *і* ***над болотом*** (В. Шкляр); *Усе тут покрите великою* ***тайною*** (В. Шкляр) та ін.;

– **суб'єкта дії (тільки у пасивних конструкціях; виконують роль додатків, що називають суб'єкта дії):** *Роман «Чорний ворон» написаний* ***Василем Шкляром****.*

Для орудного відмінка, як і для родового, характерні всі різновиди семантико-граматичних значень, центральними з-поміж яких є означальне й обставинне, периферійне – об'єктне й суб'єктне.

МІСЦЕВИЙ ВІДМІНОК виражає значення:

– **обставини дії (ці словоформи виконують у реченні роль різних обставин):** *Лежав горілиць* ***на землі,*** *тупий загуслий біль підказував, що він ще живий, проте звестись на ноги не міг* (В. Шкляр); *Побачивши мене, вони поклали його* ***на землю*** (В. Шкляр); *Це коли ти* ***по правді*** *живеш, тобі таке й на думку не прийде* (В. Шкляр);

– **ознаки предмета** (**атрибутивної; словоформи є означеннями в реченні**): *кінь* (який?) *сірий у яблуках; подруга* (яка?) *по університету; тривога (яка?) на серці;*

– **об'єкта дії (характерна синтаксична роль додатка):** ***…****коли буде готовність і в партизанських лавах, і в українському*

війську, яке з дозволу поляків уже начебто зосереджувалося ***біля кордону****...* (В. Шкляр);

розумітися (на чому?) *на музиці; зосередитися* (на чому?) *читанні твору (вивченні категорії відмінка* і т. ін.).

У сучасній українській мові **місцевий відмінок позбавлений суб'єктного значення.** Центральним для цього відмінка є значення **обставинне й означальне.**

КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК має значення:

– **суб'єкта, до якого звертаються:**

Даруйте, ***пане отамане,*** *сказали крамарі, і прийміть від нас коровай, десять мішків борошна, п'ять мішків цукру та солі трохи...* (В. Шкляр);

– *Я не проти, – відповів Чорновус. – Але дозвольте,* ***пане кошовий,*** *спершу провідати рідних, а тоді вже порадимося, як бути далі* (В. Шкляр);

– *Цими днями й зустрінемось, – пообіцяв Завірюха. – А ви,* ***пане Чорний Ворон****, бачу, чимось невдоволені?* (В. Шкляр);

– **об'єкта дії (адресата):**

– *Щасти вам,* ***пане капітане*** (В. Шкляр);

– *Дякуємо вам,* ***пане полковнику,*** *за звідомлення* (В. Шкляр);

Та замість того, щоб усміхнутися дружньо, вони дивилися на мене зловтішно (браво, отамане, браво!) і навіть глумливо (дай я тебе обніму, ***пане-брате****!)* (В. Шкляр) та ін.

Значення відмінків є результатом узагальнення лексичних, морфологічних і синтаксичних характеристик іменникових словоформ.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Визначити значення відмінкових форм іменників у тексті.

В-1. Вже надворі смеркалось. Гості пили мед і балакали. Катерина, Олена й інші жінки повставали, розпрощались і пішли додому. Тихі, делікатні сутінки стелились по горбах, по зелених левадах, по луках, неначе на ясні фарби зелені й червонясті чиясь небачна велетенська рука накидала легенькі прозорі покривала. Над широкими без краю луками, понад Дніпром, навкруги обрію, небо ніби підперезалось фіолетовим поясом – широкою гарячою фіолетовою смугою. А серед тієї смуги викотився на небо здоровий, як віко з діжі, жовтий, пальовий місяць і тихо поплив по фіолетовій смузі, неначе кружало, виковане з матового золота, без світа, без проміння, без блиску. Господар знов звелів принести на ганок меду та венгерського вина. Гості знов розговорились, і розмова їх велася довго, доки не залиснів світ місяця на ганку, на матовому білому виду красуня Івана Виговського, на високому чолі, на червоному кунтуші, на широкому білому комірі і довгому волоссі Немирича, котрий і тепер не покинув кальвінського звичаю одягатись в темне убрання. Тихий світ місяця облив і сивобородого сухорлявого Остапа Виговського, і широкі плечі, плисковате лице та розумні очі Тетері. Світ блищав, лився на стіл, лиснів на срібних жбанах та кухлях і освічував найпросвітніші чола тодішньої України, найпросвітніших її синів, що вже були зовсім європейці і стояли нарівні з ліпшими європейцями і бажали добра Україні, і дбали про

її гаразд, про її просвітність скільки в них було змоги й сили. Юрій Немирич зовсім заспокоївся, одпочив після важкої далекої дороги, розговорився, розбалакався і почав оповідати про свою давню вандрівку в чужоземні краї: в Голландію, в Німеччину, на береги пишного Рейна (І. Нечуй-Левицький).

В-2. Маленькі віконця хати ледве були примітні на білих стінах, чорніли здалеку, ніби покручені в стінах дірочки, і тільки проти вечірнього сонця ясним блиском нагадували про невеличкі скляні шибки, вставлені в ті дірочки. За хатою на долині розрісся старий густий садок; далі за садком нанизу лисніла зелена левада з розкішним огородом, а за левадою знов розсипались понад луками, неначе череда, веселі пригорки та горби, вкриті старим лісом. Попід зеленими горами та пригорками, скільки сягало око, слалася широка низина, розстелялись луки, луги, високі очерети. Серед мочарів вився гадюкою Тясмин між купами вільхи, верб та лози. На схід сонця синіла смуга високої гори, котра ніби нависла над самим Чигирином, а на горі стримів чорний замок з баштами, валами та високим дубовим частоколом на валах. А за зеленими луками та полями ясно вирізувалась проти неба ніби зубчаста смуга пісків, широка та довга, скільки сягало око. Смуга піскуватих кучугур, могил та горбів була облита червоним світом і зливалась з синім небом, вилискувалась. Була неділя. Сонце вже стояло на заході і обливало червоним тихим світом і луги, і ліси, і пригорки. Луги зеленіли, аж лисніли проти сонця. Осока над Тясмином аж вилискувалась. На дворі стояла тиша (І. Нечуй-Левицький).

В-3. Тим часом в воротях з'явився один старий сивий козак, такий старий, як і Демко Лютай, в вишневому жупані із коротким кривим цибуком в зубах, на котрому стриміла люлька така завбільшки, як добрий кулак. То був козак Міняйло, сучасник битви під Кумейками. Високий і довгоногий та сухорлявий, Міняйло дибав через двір, наче журавель через поле, і простував до ганку. Він поздоровкався, скинув шапку з червоним верхом і поклав її на верхньому східці ганку. Зараз за ним прийшло ще кілька старих сивих козаків, що брали спіл в битвах з поляками ще за Богдана Хмельницького. Їх поминули сотні польських куль, неначе якимсь чудом, і вони повертались до Чигирина живі, хоч і пошматовані польськими шаблями. В одного тягся смугою синій рубець через усю щоку, в другого синіли шрами на лобі, в третього було тільки одне вухо, а друге він загубив під Корсунем в битві. Старі козаки привітались, поклали шапки рядочком на східці і посідали в ганку на лавках. Стара Ольга оступилась з місця і стала в дверях. Ці старі козаки трохи не щодня навідувались до осавула Лютая, щоб побалакати про старовину, про давні битви, та в гурті покурити люльок та смикнути по добрій чарці горілки.

– А що, Демку? чи ти чув, що задумав вчинити наш новий гетьман? – почав балакати Міняйло.

– Чув, чув. Він задумав знов пристати до Польщі і потягти за собою й Україну, але це нісенітниця, – сказав недбайливо Демко. – Україна не телиця, не потягнеш її за роги налигачем.

– Це, мабуть, гетьманша його підбиває, бо вона шляхтянка і не любить козаків (І. Нечуй-Левицький).

В-4. Гетьманша, одначе, справила для Маринки не бучне весілля. Гостей запросила небагато. Гетьманша не звіліла виставляти на столи багато горілки, медів та вина. Гості встали з-за столів тверезісінькі. Демкові тільки трохи зашуміло в голові. Як тільки почало смеркатись надворі, осавулиха попросила, щоб гетьманша дозволила скривати молоду. Світилки та свашки винесли на віку діжі парчевий очіпок та дорогу білу намітку. Маринці завертіли голову наміткою. Коні стояли вже позапрягані. Час було перевозити молоду, а од Суботова до Чигирина було неблизько. Молодих посадили на один віз, старі сіли на другий. Гості вийшли їх проводжати. Сам гетьман почастував на дорогу Демка, і його жінку, й молодих. Гості й господар випили «до коліс». Демко й стара Демчиха запросили гетьмана, гетьманшу і гостей до себе на обід на другий день. Коні рушили і полетіли з двору, неначе їм хто приставив крила. Зінько гнав коні що було сили, неначе хотів як можна швидше наздогнати в дорозі свою долю. Другого дня прибули на хутір до осавула Виговський, гетьманша, Якилина Павловська, брат осавулихи Тиміш Носач і ще кілька значних гостей. Приїхала й стара гетьманша Ганна Хмельницька. Значні гості вже застали в Демковій світлиці і на ганку чимало козаків, осавулових родичів та знайомих з давньої козацької старшини, котрі вже покинули козакування і одпочивали на старості літ по своїх хуторах, левадах та садках. Демчиха звеліла накривати столи на причілку хати в садку, бо світлиця була невелика й тісна. За довгими столами посідали гості (І. Нечуй-Левицький).

В-5. Тим часом до гетьмана Виговського все частіше та частіше приїздили польський посланець Казимир Беньовський, дідич православної віри, Юрій Немирич та інші українські православні пани. Гетьман, задумавши оддати Україну Польщі, боявся, що не всі козаки пристануть на те, й не йняв віри козакам. Він набрав в Чигиринський полк німців, волохів, православних дрібних убогих шляхтичів і козаків, прихильних до Польщі. Зінька він не перевів в інший полк тільки через те, що за ним була гетьманшина сестра в первих. Гармати і німецьку піхоту в Чигиринському полку гетьман доручив німцеві Данилові Олівенбергові. Недалеко від Чигирина за Чорним лісом стояло напоготові найняте татарське військо. Гетьман не дуже йняв віри своїм козакам і обставив свій гетьманський двір найнятими чужинцями для своєї оборони. Старий Лютай знав про нові гетьманські порядки, про гетьманські заміри і тільки хитав з досади головою. Зінько нарікав на ті нові порядки голосно й прилюдно, не вважаючи на те, що його жінка була гетьманшина родичка в первих. Незабаром після того, 16 сентября 1658 року, гетьман скликав козацьку раду в Гадячі. Пан Беньовський приїхав на раду, сказав пишну промову і вговорив прихильників Польщі прилучити Україну до Польщі. Прості козаки мало розуміли кучеряву та премудру промову пана Беньовського. Переяславський полковник Павло Тетеря виложив зміст і тямку тієї промови в народних простих примовках та в приказках (І. Нечуй-Левицький).

Завдання 2. Підготуйте відповіді на питання :

1. Що виражає категорія відмінка іменника у сучасній українській мові?

2. З яких відмінків складається відмінкова парадигма іменників?

3. Яку функцію виконують відмінки?

4. Що є засобом вираження відмінкової функції іменника?

5. Чим категорія відмінка іменника відрізняється від категорій роду і числа?

6. З якими частинами мови категорія відмінка іменника виражає синтаксичні відношення (формально-синтаксичні зв'язки) у словосполученнях і реченнях?

7. У чому сутність суб'єктного значення відмінка?

1. У чому сутність об'єктного значення відмінка?

2. У чому сутність атрибутивного значення відмінка?

3. Які значення виражає називний відмінок? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

4. Які значення властиві родовому відмінку? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

5. Які значення виражає давальний відмінок? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

6. Які значення виражає знахідний відмінок? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

7. Які значення властиві орудному відмінку? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

8. Які значення виражає місцевий відмінок? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

9. Які значення виражає кличний відмінок? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

У сучасній українській літературній мові за **характером основ** і **відмінкових закінчень** змінювані іменники поділяють на чотири відміни.

До **ПЕРШОЇ ВІДМІНИ** належать іменники жіночого, чоловічого, подвійного (чоловічого і жіночого) роду із закінченням **-а (-я)** у називному відмінку однини (*Микола, тиша, рілля, земля, лівша, суддя* та ін.).

До **ДРУГОЇ ВІДМІНИ** належать іменники:

– **чоловічого роду** із нульовим закінченням у називному відмінку однини (*мир, дуб, стіл, день, дим, кінь, степ* та ін.) і закінченням **-о** (*Дніпро, Михайло, батько, дядько* та ін.);

– **середнього роду** із закінченням **-о, -е, -а (-я)** у називному відмінку однини (*полотно, перо, сонце, поле, море, життя, колосся, піддашшя* та ін.).

До **ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ** належать іменники **жіночого роду**:

– із нульовим закінченням у називному відмінку однини (*вісь, радість, тінь, доповідь, любов, тінь, ніч, кров, піч, осінь, зустріч* та ін.);

– *мати,* який у називному відмінку однини має закінчення **-и.**

До **ЧЕТВЕРТОЇ ВІДМІНИ** належать іменники середнього роду:

– на **-а (-я),** які у непрямих відмінках, крім знахідного та орудного, мають основи на **–ат- (-ят-):** *теля (тел-ят-и,тел-ят-і, тел-я, тел-ям, (на) тел-ят-і, тел-я), курча, лоша* та ін.;

на **-я,** які у непрямих відмінках мають основи із суфіксом **-ен** (*ім'я, ім-ен-і* й *ім'я, ім-ен-і, ім'я, ім-ен-ем й ім'-ям, (по) ім-ен-і, ім-ен-е й ім'-я*).

НЕВІДМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ:

1) загальні назви іншомовного походження з кінцевими:

- -а (-я) *(амплуа, буржуа, па, Нікарагуа, бра* та ін.);

- -о (*адажіо, бароко, кіно, Онтаріо, Осло, Токіо* та ін.);

- -у (-ю) (*кенгуру, какаду, фрау, меню, рагу* та ін.);

--е (-є) (*алоє, ательє, резюме, турне,* та ін.);

-і (*дебрі, леді, жалюзі, коллі, колібрі,* та ін.);

2) іншомовні загальні назви осіб жіночої статі, імена та прізвища (*Жаклін, місіс, мадам, Мерседес, Джонсон* та ін.);

3) французькі імена та прізвища з кінцевим наголошеним -а, -я (*Нона, Золя, Ніколя* та ін.);

4) російські прізвища на -их, -ово (*Черних, Дурново* та ін.);

5) українські жіночі прізвища на -о і приголосні (Степаненко, Шевченко, Грищук, Тимчук та ін.);

іншомовні топоніми на -а, що виступають у певних словосполученнях (*у штаті Невада, на острові Роротонга* та ін.).

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. У поданому тексті підкресліть іменники I і II відміни та визначте у них флексію і рід.

**(Номер варіанта відповідає номеру за списком в академічному журналі)*

В-1. Ось мені вже сто, а то й більше літ, і лину я над землею рідною, як дух невтоленний, далі й далі, і перед очима моїми постають численні безлюдні городи й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й пагорби. Всі вони правлять тепер за пристанище і поселення не людей, а тільки диких звірів. Я побачив, що колишні неприступні твердині – Одні стоять малолюдні, інші зовсім спустошіли – розруйновані, засипані землею, заплісняві, зарослі бур'янами і повні лиш черви, зміїв, усякого гаддя, що там кублиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогобічні українські поля і розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи про втрату його, називали й проголошували пани раєм світу, був він колись для них мовби друга земля обітована, що спливала молоком і медом (а меду ж, відомо, не їсти, поки не передавиш бджілок!). Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих, вкритих самим лиш небом. Я питав тоді себе; «Хто се? І чому се так?» І ніхто мені не вмів відповісти, бо ж знав я все лиш сам – один (П. Загребельний).

В-2. Та чи й був насправді Самійло Величко? Де він родився, де ріс і вчився, де його могила? Шкода мовити! Може, то тільки й знання, як і я сам тепер, проживши понад сто двадцять літ, з яких першу половину пройшов земною путтю, а другу – сповненим пристрасті шляхом, де зустрічаються природа й дух, темне руйнівне могуття і світла сила, що поєднує і підтримує людей, благословення небес і безодні юдолі.

Мої думки губляться в просторі, як згубилися всі мої листи й універсали, щоб згодом намножилися вигадані й підроблені. Безпомічність сили. А силу ж здобув не в спадок, а нелюдським напруженням волі, переступивши походження, здолавши безрідність і смуток часів. Кіммерійці, сармати, парфяни, скіфи, Азія і Європа в моїй крові, дикий шал степів і монастирський ригоризм Європи. Я живу в оповіді, я веду лік часові не роками власними, а тими подіями, якими значаться тяжкі випробування, крізь які мав пройти не тільки я сам, не тільки народ мій, а головна мисль життя мого власного і мого народу (П. Загребельний).

В-3. Далі було як? Я розпочав велику війну. Дієписці зобразили се так, буцімто Хмельницький, розгнівавшись за те, що в нього відняли вітцівський хутір, зібрав козацьке військо і виступив проти панства. Отож; Хмельницького образили – і він кинувся в биятику. А може, образи завдали мені саме тому, що мав я намір піти супроти шляхти, що були в мене наміри зухвалі й задуми великі? Але ті, хто писав про мене, не мали великих задумів і не відали, що то є, – як же могли збагнути мою душу? Людина народжується малою та обмеженою, і коли опиняється перед чимось великим, то мерщій

намагається убгати його в звичні для себе виміри. Не зупиняється навіть перед нищенням. Може, так сталося й зі мною? Мене нищили в своїх писаннях усі справоздавці мого часу, і не важило, ворожі вони були чи прихильні, – я народжувався й гинув навіть у народному слові, в піснях поетів і на сторінках книг, які будуть написані ще й через віки. Хто писав про мене – можна б назвати бодай сучасних мені (П. Загребельний).

Завдання 2. Із творів художньої літератури доберіть речення з іменниками третьої і четвертої відмін (по 5 речень). По два іменники кожної відміни провідміняйте за відмінками та виділіть флексії.

Завдання 3. Іменники чоловічого роду поставте у Р. в., а іменники жіночого роду – в О. в. Обгрунтуйте орфограми.

В-1. Аванпост, піч, автовласник, багатогранник, афоризм, балет, юність, батіг, безмірність, відляск, гротеск, двірник, міцність, заплав, імунітет.

В-2. Аванс, автогенез, бавовник, банкір, розкіш, ніч, відкуп, безмовність, дайджест, дейксис, дерть, заплив, заповідник, заполоч, індик.

В-3. Авантюрист, автогіпноз, автодром, бандурист, молодість, баласт, вісь, витвір, безоплатність, відпис, глибочінь, заморозь, кров, інвестор, конкурентність.

В-4. Щирість, автоген, автокар, баланс, гордість, десантник, височінь, репетитор, байкар, Детройт, задум, композит, відповідь, індивід, соборність.

В-5. Автовокзал, честь, автодиспетчер, Русь, автомобіліст, вівчар, розкіш, грот, дефект, річ, дефіс, контракт, конспект, незалежність, блакить.

В-6. Ожеледь, поштар, вітер, Дунай, верф, гектар, вуж, образ, літопис, мороз, вальс, блок, поверх, Київ, шовк.

В-7. Бахчисарай, баркль, тінь, печаль, корінь, розкіш, Дон, імпульс, осінь, жасмин, гопак, стіл, доповідь, кмітливість, Лондон.

В-8. Дрогобич, добродій, вісь, жанр, Русь, консорціум, реманент, бузок, термін, печаль, підручник, подорож, коридор, апостроф, мудрість.

Завдання 4. Підготуйте відповіді на питання :

1. За яким принципом здійснюють поділ іменників на відміни в сучасній українській літературній мові?
2. Які закінчення властиві іменникам І відміни м'якої групи? Відповідь проілюструйте прикладами.
3. Які закінчення властиві іменникам І відміни твердої групи? Наведіть приклади.
4. Які закінчення властиві іменникам І відміни мішаної групи? Відповідь проілюструйте прикладами.
5. Які закінчення властиві іменникам ІІ відміни м'якої групи? Відповідь проілюструйте прикладами.

6. Які закінчення властиві іменникам II відміни твердої групи? Наведіть приклади.

7. Які закінчення властиві іменникам II відміни мішаної групи? Відповідь проілюструйте прикладами.

8. Яким іменникам II відміни у родовому відмінку властиві закінчення **-у (-ю)** ? Відповідь проілюструйте прикладами.

9. Яким іменникам II відміни у родовому відмінку властиві закінчення **-а (-я)** ? Відповідь проілюструйте прикладами.

10. Яку систему флексій мають іменники III відміни? Наведіть приклади.

11. У яких відмінкових формах в іменниках третьої відміни подовжуються приголосні? Наведіть приклади.

12. Які закінчення властиві іменникам IV відміни? Наведіть приклади.

13. Які особливості відмінювання іменників, що мають тільки множинну форму? Наведіть приклади.

14. Яким іменникам властива нульова словозміна? Відповідь проілюструйте прикладами.

15. Які іменники мають часткові / повні ознаки прикметникової словозміни? Відповідь проілюструйте прикладами.

ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

У системі частин мови прикметникові відведено роль називати **ознаки, властивості, риси** об'єктів дійсності і виражати їх через зв'язки з цими предметами.

Вираження ознаки через зв'язок з предметом є категоріальною собливістю прикметника.

Семантика статичної (непроцесуальної) ознаки прикметника входить до міжчастиномовної семантичної категорії ознаки, але відрізняється за морфологічними і функціональними характеристиками від семантики інших частин мови на позначення ознаки, зокрема:

іменників – можуть виражати семантику статичної ознаки, але незалежно від носія цієї ознаки; **передають опредметнену ознаку,** наприклад: *радість, молодість, старість* та ін.;

дієслів – виражають **процесуальну (динамічну) ознаку предмета**, для якої характерна часова протяжність (*зеленіти – (вона) зеленіє, зеленіла, зеленітиме* та ін.) (*І все-то те, вся країна,/Повита красою, / **Зеленіє,** вмивається / Дрібною росою* (Т. Шевченко); *Стан високий, лист широкий – / Нащо **зеленіє**? / Кругом поле, як те море / Широке **синіє*** (Т. Шевченко) та ін.);

прислівників – мають значення **статичної ознаки процесу або іншої непроцесуальної ознаки** (*Прихожу: /Старшина пузата /Стоїть рядом;сопе, хропе,/ Та понадувались,/ Як індики, і на двері/**Косо** поглядала* (Т. Шевченко); А дівчина собі стоїть,/ Неначе

вкопана, підгаєм/ І ***смутно, сумно*** позирає/ На той широкий Божий став (Т. Шевченко)) (СУМ за ред. А. Мойсієнка, – К., 2013. – С. 312).

Уживаючись при іменникові, прикметник звужує його значення шляхом виділення якоїсь однієї властивості предмета, **наприклад: вода** – *мінеральна, дощова, солодка, морська, річкова, каламутна, прозора* та ін.; **день** – *літній, святковий, пам'ятний, осінній, теплий, сонячний, недільний* тощо.

Звуження семантики опорного іменника не відбувається в лексикалізованих словосполученнях, що називають одне поняття, наприклад: *Жовті Води, Нова Каховка, Біла Церква, Кривий Ріг, Асканія-Нова, Дубовий Гай, Липова Долина* тощо.

Кожен предмет має свій набір особливостей, тобто **має кілька ознак, які виділяють** його **з-поміж інших предметів**.

Ознаки передають різні значення, наприклад:

колір: *І вам слава, **сині** гори,/ Кригою окуті,/ І вам, лицарі великі,/Богом не забуті* (Т. Шевченко); *А Дніпр мов підслухав: широкий та **синій**, Підняв гори-хвилі* (Т. Шевченко); *Як понесе з України У **синє** море Кров ворожу...* (Т. Шевченко); *Жниці з піснями зайшли у двір, а на дворі уже, на **зеленому** спориші, була розстелена велика **біла** скатертина* (Т. Шевченко); *З дверей на ганок вийшов гетьман, рівний станом, як стріла, в **малиновому** кунтуші. Слідком за ним вийшов пан Беньовський, **білявий,** повновидий, вже **сивуватий,** в старопольському убранні, в **зеленому** оксамитовому кунтуші, в **жовтих** сап'янцях з срібними підковами* (І. Нечуй-Левицький);

розмір: *Подивіться на рай тихий,/На свою країну,/Полюбіте щирим серцем/* ***Велику*** *руїну…*(Т. Шевченко); Слава тобі, Гамалія, /На ввесь світ ***великий,*** /На ввесь світ ***великий,***/ На всю Україну,/ Що не дав ти запорожцям/ Згинуть на чужині! (Т. Шевченко); *Піде на шлях подивитись, / Поплакати в лози,– / Защебече соловейко – / Сохнуть* ***дрібні*** *сльози* (Т. Шевченко); *Дивлюся на море,* ***широке, глибоке****, / Попливби на той бік – човна не дають* (Т. Шевченко); Стан ***високий***, лист ***широкий***– / Нащо зеленіє? / Кругом поле, як те море / ***Широке*** синіє (Т. Шевченко);

смак (*солодкий компот, гірка кава, кислий борщ, солоний огірок, гіркий полин*);

...І над землею розцвітають зорі, ***солодкі*** *й жовті, як цукати* (Ліна Костенко); *О, не взискуй* ***гіркого*** *меду слави! Той мед недобрий, від кусючих бджіл* (Ліна Костенко); *Пекучий день... лісів* ***солодка*** *млява...смага стежок... сонливиці левад... Іде гроза дзвінка і кучерява садам замлілі руки цілувать* (Ліна Костенко);

зовнішні (внутрішні властивості): *Світе* ***тихий****, краю* ***милий,*** *Моя Україно! За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?* (Т. Шевченко); *Один* ***сліпий,*** *другий* ***кривий,***/ *А третій* ***горбатий./*** *Йшли в Суботов про Богдана/Мирянам співати* (Т. Шевченко); *А на давнім пожарищі Іскра братства тліла, Дотлівала, дожидала Рук* ***твердих*** *та* ***смілих****, – І дождалась...*(Т. Шевченко); *Без золота, без каменю, Без* ***хитрої*** *мови, А* ***голосна*** *та* ***правдива****, Як господа слово* (Т. Шевченко); *А той,* ***тихий*** *та* ***тверезий****,* ***Богобоязливий,*** *Як кішечка, підкрадеться, Вижде* ***нещасливий*** *У тебе час та й*

запустить Пазурі в печінки, – І не благай: не вимолять Ні діти, ні жінка (Т. Шевченко);

матеріал: *Коли ви в'їжджаєте в малоросійське село і бачите біля воріт на високому шесті декілька* ***солом'яних*** *китиць, це означає, що в селі не піхота, а кавалерія квартирує* (Т. Шевченко); *А цариця свята, знявши* ***золотий*** *важкий вінок свій, і завернувши кругом голови як-небудь свою розкішну чорну косу...* (Т. Шевченко); *На столі лежав* ***житній*** *хліб, вполовину покритий тонким білим рушничком, вишитим різними кольоровими шовками; біля хліба стояла* ***фаянсова*** *солонка...*(Т. Шевченко);

відношення до простору: *Добре заходились / По* ***німецькому*** *показу /І заговорили/Так, що й німець не второпа,/ Учитель великий,/ А не те, щобпрості люде*(Т. Шевченко);*У* ***венгерській*** *стороні, у цесарці, за* ***шляхетською*** *землею, стоїть гора висока: а втійгорі нора глибока; в норісидить не звір, не птиця –* ***турецька*** *цариця* (Т. Шевченко); *Коли ви в'їжджаєте в* ***малоросійське*** *село і бачите біля воріт на високому шесті декількасолом'яних китиць, це означає, що в селі не піхота, а кавалерія квартирує*(Т. Шевченко);

часові ознаки: *І широкую долину,/ І високую могилу,/ І* ***вечернюю*** *годину/ І що снилось-говорилось /Не забуду я* (Т. Шевченко); *Дні* ***літні*** *і довгі вечори* ***осінні*** *Марко читав святі книги, а Яким слухав ним і поновлювався духом*(Т. Шевченко);

належність: *Ой виростеш, сину, / За півтора року, / Як* ***княжа*** *дитина, / Як ясен високий, / Гнучкий і дебелий, / Щасливий, веселий / І не одинокий*(Т. Шевченко);*А твоя дитина/Ще й до щоглиприкована – /Не неофітновий,/ А* апостол *великого/* ***Христового*** *слова* (Т.

Шевченко); *МіжмістомКременчуком і містом Ромнами лежить великий транспортний, чичумацький, шлях, який називається* ***Рамодановим*** *шляхом* (Т. Шевченко) тощо.

Прикметник – частина мови, що виражає статичну ознаку за допомогою синтаксично залежних граматичних категорій роду, числа й відмінка [СУЛМ, 1997. С. 365].

Прикметник – це частина мови, що виражає постійну (статичну) ознаку предмета, граматично виявлену в категоріях роду, числа і відмінка [ГУМ, 2010. С. 190].

Прикметник – самостійна частина мови, до якої належать слова семантичної категорії статичної (непроцесуальної) ознаки предмета, що виражається словозмінними, синтаксично залежними від іменника, морфологічними категоріями роду, числа, відмінка [СУМ, 2013. С. 312].

Прикметник – одна з периферійних частин мови, яка позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні морфологічні категорії роду, числа й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема) та може виконувати комунікативну функцію теми чи реми або входити до складу комплексної теми чи реми [ТМУМ, 2004. С. 121].

Граматична частиномовна периферійність пов'язана із загальною природою певної частини мови, її спеціалізацією, з формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною позиціями в реченні.

Прикметник подібно до іменника **становить іменну частину мови**, проте з морфологічного погляду між іменником і прикметником існують відмінності. На відміну від іменників, форми роду, числа, відмінка прикметників не є самостійними, вони узгоджуються з формами чи роду, числа, відмінка іменників.

Значення роду, числа та відмінка у прикметникові не співвідносне з реальним поділом осіб за статтю, не відтворює кількісної ознаки предмета і не сумісне з типом предметного значення відмінка. Тому прикметник **не має значення роду**, а **змінюється за родами.**

Відмінкова форма прикметника продиктована аналогічною формою іменника, спричинена граматичним узгоджувальним зв'язком.

Подібна ситуація відбувається у **категорії числа** – у прикметнику форми однини та множини не пов'язані з кількісно-числовою характеристикою предмета, а узгоджуються граматично з формами числа опорного іменника.

Синтаксичні функції прикметника випливають з властивого йому категоріального значення. Основною з них є **атрибутивна**: вступаючи в синтаксичний зв'язок з іменником і узгоджуючись з ним у роді, числі й відмінку, прикметник виступає у структурі речення **означенням (узгодженим).** Наприклад:

А онде, онде за Дніпром, / На пригорі, ніби капличка, / ***Козацька*** *церква* ***невеличка*** */ Стоїть з похиленим хрестом* (Т. Шевченко); *Стоїть в селі Суботові / На горі високій/ Домовина України, /*

Широка, глибока (Т. Шевченко); *Так і виросла / Ганна кароока,/ Як тополя серед поля, /* ***Гнучка*** та ***висока*** (Т. Шевченко) та ін.

Виступаючи в ролі **іменної частини складеного іменного присудка,** прикметник виражає ознаку підмета і бере участь у структурній організації речення – **предикативна функція прикметника**.

Наприклад: *А воно таке* ***маленьке,*** */Воно ще й не лазить! І коли-то воно буде / Гратись і промовить/Слово мамо. Великеє,/ Найкращеє слово!*(Т. Шевченко); *Ні, чорнявий не убитий, Він* ***живий, здоровий****...* (Т. Шевченко) та ін.

Іноді вторинну предикативну функцію прикметник виконує в **подвійному присудку** (складається з двох самостійних компонентів, які вступають у бінарний зв'язок з підметом. Такі структури завжди можна поділити на дві самостійні пропозиції): *Сумний і невеселий сидів сотник Микита Уласович Забрьоха* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Субстантивований прикметник може виконувати роль **підмета** або **додатка**, наприклад: *Ні,* ***чорнявий*** *не убитий, Він живий, здоровий...* (Т. Шевченко); *На світі вже давно ведеться, що* ***нижчий*** *перед* ***вищим*** *гнеться...* (Л. Глібов); *Удовиця у м'ясниці / Сина привела / Вигодувала* ***малого****, /До школи дала* (Т. Шевченко) та ін.

РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

У сучасній українській літературній мові поділ прикметників на розряди зумовлений характером ознаки, наявної у предметі.

Природні властивості позамовних об'єктів відтворюють **якісні прикметники**; ознаки, передані ними, є безпосередніми й прямими, здатні, як правило, виявлятися з різною мірою або інтенсивністю. Наприклад: *веселий – веселіший – більш веселий; білий – біліший – якнайбільший.*

Відносні прикметники виражають незмінні, сталі щодо міри вияву ознаки предметів обов'язково **через відношення їх до інших предметів,** до **дії, процесуального стану, обставини**. Наприклад:

дерев'яне ліжко, грозова хмара, осінній день, джерельна вода, липовий цвіт, житній хліб, глиняний посуд, лінгвістичні студії, годинна перерва, туристські маршрути.

Присвійні прикметники означають приналежність предмета особі (або взагалі істоті), від назви якої вони утворені, і відповідають на питання *чий? чия? чиє?:*

Маріїн брат, тітчин будинок, соловейкове гніздо, Наталчин зошит, Сергіїв батько, материна сукня тощо.

У **складі якісних прикметників** виділяють найдавнішу за походженням група первинних (непохідних) лексичних одиниць, які утворені кореневими морфемами і закінченнями (*новий, лівий, білий, прямий, добрий, мудрий, дорогий, лихий, босий, лисий, дикий*).

У минулому подібні прикметники виражали ознаку відносну – через предмет, наприклад, **пишний** походить від іменника **пыхъ** зі значенням дихання, пихкання.

Проте більшість якісних прикметників є похідними від:

– **іменників** за допомогою суфіксних чи префіксних морфем (*помилковий, чудовий, стеблястий, брудний, голосний*),

– **дієслів** (*рішучий, вертлявий, тямущий, стійкий, ламкий*),

– **прикметників** (*білявий, білуватий, довжелезний, здоровенний, широченний* та ін.).

ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ характеризують такими ознаками:

1) здатністю вступати в антонімічні відношення (*молодий – старий, високий – низький*);

2) здатністю вступати в синонімічні відношення: *добрий – приязний, чуйний, привітний. щирий, прихильний* та ін.;

3) словотворчі зв'язки з прислівниками на **-о, -е** (*тихий – тихо, щедрий – щедро, гарячий – гаряче*);

4) словотворчі зв'язки з абстрактними іменниками: *молодий – молодість, юний – юність, чорний – чорнота, білий – білизна.*

Якісні прикметники утворюють кілька тематичних груп, виражаючи:

1) **ознаки кольору, розміру, ваги і зовнішніх особливостей предмета,** що сприймаються органами зору: *великий, чорний, червоний, ясний, важкий, круглий;*

2) **ознаки предметів за смаковими якостями і властивостями,** що сприймаються органом смаку: *солодкий, кислий, гіркий, смачний;*

3) **ознаки предметів за фізичними властивостями,** що сприймаються органами дотику, слуху, нюху: *холодний, теплий, пахучий, дзвінкий, твердий, м'який;*

4) **фізичні якості людини та інших істот:** *худий, меткий, стрункий, лисий, здоровий, сліпий, молодий, гарний;*

5) **психічні властивості, особливості характеру та інші ознаки людини**: *добрий, розумний, лагідний, сердитий, тихий, настирливий* та ін.

Найістотнішою граматичною ознакою якісних прикметників є їх **здатність утворювати форми ступенів порівняння.** Якісні прикметники передають ознаки, які в різних предметах виявляються неоднаковою мірою.

Вищий ступінь порівняння вказує на те, що в одному з порівнюваних предметів, якість виражена більшою або меншою мірою, ніж в іншому (інших).

Вищий ступінь якісних прикметників має дві форми **просту (синтетичну)** і **складену (аналітичну).**

Проста форма вищого ступеня утворюється приєднанням до основи якісного прикметника суфікса **-ш** або **-іш**: *молодий – молодший, багатий – багатший, розумний – розумніший.*

Від деяких прикметників вищий ступінь твориться за допомогою обох суфіксів, виступаючи у варіантних формах*: тихий*

– тихший – тихіший, грубий – грубший – грубіший, здоровий – здоровший – здоровіший.

При творення форм вищого ступеня за допомогою суфікса **-ш** відбуваються зміни в основі слова:

а) суфікси основи прикметника **-к-, -ок-, -ек-** випадають: *рідкий – рідший, глибокий – глибший, далекий – дальший;*

б) кінцеві приголосні **[г], [ж], [з]** у сполученні з суфіксом **-ш-** змінюються на звукосполучення **[жч]:** *дорогий – дорожчий, низький – нижчий, дужий – дужчий;*

в) поєднання кінцевого **[с]** з суфіксом **-ш-** дає звукосполучення **[шч]** (орф. **щ**): *високий – вищий.*

Складена форма (аналітична) вищого ступеня утворюється за допомогою додавання слів **більш** або **менш** до початкової форми: *розкішний – менш(більш) розкішний, більш уважний.*

Додавання слова **більш-менш** нейтралізує значення ступеня порівняння і прикметникова форма вживається зі значенням часткового вираження ознаки, пор.:

важливий – більш-менш важливий;

кислий – більш-менш кислий.

До форми вищого ступеня прикметників можуть приєднуватися слова ***багато, значно, набагато, трохи, куди***, що виражають посилення ознаки: *набагато дорожчий, значно кращий, куди ширший.*

Відтінки інтенсивності ознак можна виражати і **словотворчими засобами** (за допомогою префіксів, суфіксів): *старий – старенький, старуватий, пристаркуватий, старезний; малий – маленький,*

малесенький, манюсінький, здоровенний, злющий, предобрий та ін. та **повторенням слів**: *цікавий – прецікавий, білий – білий, старий – старий, далекий – далекий*, але ці та подібні прикметники **не утворюють ступені порівняння.**

Найвищий ступінь порівняння вказує на те, що в кожному з порівнюваних предметів ознака виражена найбільшою або найменшою мірою.

Найвищий ступінь має також дві форми: **просту (синтетичну)** і **складену (аналітичну).**

Синтетична форма найвищого ступеня утворюється додаванням до форми вищого ступеня префікса **най-** (частки за походженням): *найсвітліший, найглибший, наймолодший.*

До цієї форми можуть додаватися частки що і як, виражаючи додаткові відтінки посилення вияву ознаки: *щонаймиліший, щонайсвітліший, якнайдальший.*

Аналітична форма найвищого ступеня утворюється від початкової форми прикметника додаванням слова **найбільш** або **найменш**: *найбільш привабливий, найбільш широкий, найменш відповідальний.*

До слів **найбільш, найменш** можуть додаватися частки **що, як**, підсилюючи відтінок.

Не мають ступенів порівняння прикметники:

1) прикметники, що означають масть тварин: *буланий, вороний, чалий;*

2) прикметники на означення кольору, утворені за кольоровою схожістю до інших прикметників: *блакитний, малиновий, вишневий, янтарний;*

3) прикметники з суфіксом **-ав-(-яв-), -уват- (-юват-):** *чорнявий, білуватий, синюватий;*

4) прикметники з суфіксами **-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, -езн-, -енн-, -ущ- (-ющ-)** та з префіксами **пре-, архі-, ультра-**: *величезний, тоненький, тонюсінький, широченний, загребущий, премудрий, ультрачервоний*;

5) прикметники, що виражають сталі ознаки: *жонатий, босий, голий, німий, мертвий, сліпий;*

6) прикметники, що означають назви відтінків кольорів або поєднання кількох кольорів: *темно-червоний, зелено-біло-червоний;*

7) більшість складних прикметників, зокрема з другим компонентом **-подібний** або **-видний**: *чорноокий, білогривий, прудконогий, зигзагоподібний, бруньковидний;*

8) прикметниково-дієприкметникового походження на **-анн, -енн**: *нездоланний, незбагненний, незчисленний;*

9) прикметниково-віддієслівного походження **(творення** з префіксом **не-**: *невмирущий, непохитний, недремний.*

ВІДНОСНІ ПРИКМЕТНИКИ позначають ознаку предмета через відношення його до іншого предмета, явища, дії.

Відносні прикметники мають похідні основи і творяться за **допомогою** відповідних **суфіксів** від **:**

– **іменників** (-н-, -альн-, -ильн-, -ськ-, -зьк-, -цьк-, -ан- (-ян-), -ов-, -ев-, -єв-, -ичн-, -ічн-, -арн- (-ярн-) : *срібний, стінний,*

*театр**альн**ий, склад**альн**ий, мор**ськ**ий, париз**ьк**ий, греч**ан**ий, педагог**ічн**ий, молекул**ярн**ий*);

– **від дієслів (-льн-, -ч-)** : *копію**вальн**ий, сушил**ьн**ий, вибор**чий**, спожив**чий***);

– **прислівників (-шн-, -жн-)** : *завтрашній, торішній, справжній*);

– **прийменниково-іменникових конструкцій** : *міжміський (потяг), привокзальний (двір), прикордонна (зона), закордонний (паспорт)* та ін.

На відміну від якісних прикметників, відносні **не утворюють ступенів порівняння,** але **змінюються за родами, числами і відмінками.**

Морфологічні ознаки відносних прикметників не збігаються з ознаками якісних прикметників. Від **відносних прикметників** не творяться **абстрактні іменники, прислівники на -о, -е,** слова зі значенням **суб'єктивної оцінки.**

З-поміж **відносних прикметників** за значенням найпоширеніші:

1) **назви ознак предметів за матеріалом**: *солом'яна шляпа, глиняний посуд, ситцева сукня, цегляний будинок, чавунне ядро;*

2) **назви ознак за відношеннями різних вимірів предметів:** *літрова пляшка, п'ятипроцентний розчин, двокілограмова гиря, кілометрова відстань;*

3) **назви ознак предметів за призначенням, функціями** та ін.: *виховна година, читальний зал, копіювальний папір, звітна доповідь;*

4) **назви ознак предметів за належністю її до установи, організації:** *університетський хор, заводські меблі, шкільне подвір'я, колективна книга;*

5) **назви ознак предметів за просторовими відношеннями до інших предметів:** *прикордонна зона, південний край, зарічний лиман, навколоземний простір* та ін.

Відносні прикметники на основі переносних значень можуть переходити до розряду якісних. Такі прикметники називаються **відносно-якісними**. Н-д, пор.: **вишневий (сік) – вишнева сукня, бузковий (кущ) – бузковий відтінок, буряковий (корінь) – буряковий шарф, малинове варення – малинове пальто**. Ці назви кольорів уже сприймаються як якісні прикметники.

Відносні прикметники, що виражають ознаки предметів за матеріалом та ін. відношення можуть набувати у контексті ознак якісних прикметників, наприклад : *срібна ложка – срібна голова (сива), сталевий трос – сталеві нерви, золота обручка – золота людина, залізний міст і залізна воля, кришталева ваза – кришталева совість, батьківські збори – батьківське ставлення* та ін.

У деяких відносно-якісних прикметників семантичний процес перетворення завершився і подібно до якісних вони можуть утворювати ступені порівняння : ***більш творчий, найбільш творчий, менш діловий, найменш діловий, занадто картинний, дуже мирний;*** утворювати іменники з абстрактним значенням ***(творчість, діловитість, картинність),*** прислівники ***(творчо, мирно)***.

Деякі якісні прикметники можуть набувати значення відносних, наприклад : ***дзвінкий голос – дзвінкий приголосний звук, чорна фарба – чорна металургія, важка цеглина – важка промисловість, легка сумка – легка промисловість, дрібний щебінь – дрібні вироби*** та ін.

ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ виражають належність предмета певній людині або (рідше) тварині і відповідають на питання чий? чия? чиє?, наприклад : *Сергіїв брат, тітчин будинок, качиний дзюб, сестрин зошит, батьків голос.*

Присвійні прикметники творяться від іменників від іменників:

а) назв людей за допомогою суфіксів **-ів (-їв), -ин (-їн)**: *Василів, Сергіїв, сестрин, Миколин;*

б) назв тварин за допомогою суфіксів **-ач- (-яч-), -ин-, -їн-,** (рідко **-ів**): *курячий, орлиний, зозулин, соловейків.*

Присвійні прикметники, утворені від назв людей у Н.в. і З. в., мають коротку форму (*материн, доччин, Іванів*), а похідні від назв тварин мають повну форму (*гусячий, собачий, ведмежий*).

Не виражають значення присвійності прикметники, які входять до складу **фразеологізмів** і **термінологічних назв**, наприклад: *авгієві стайні, адамові діти, аріаднина нитка, гордіїв вузол, ахілесова п'ята, дамоклів меч, воловий язик* ***(діал. квіти)***; прикметники, що стали географічними назвами або прізвищами : *Київ, Миколаїв, Харків, Шевченкове, Залізнякове, Павлів, Ковалишин, Степанова, Стефанишин* та ін.

Значення індивідуальної віднесеності особі може передаватися **формами Р. в. іменників** (найчастіше в наукових та публіцистичних стилях): *твори Франка, музика Лисенка, наказ ректора, світогляд письменника, заява Короленка, поезія Шевченка, роздуми сестри, поради матері* та ін.

Присвійні прикметники можуть набувати ознак відносних та якісних прикметників – **присвійно-відносні** та **присвійно-якісні**.

Присвійно-відносні прикметники творяться від назв людей, іноді тварин за допомогою суфікса **-ськ-**, який виступає частиною складного суфікса **-івськ-** або **-инськ-,** наприклад : *материнський, батьківський, учнівський, дідівський* та ін.

Від назв тварин **присвійно-відносні** прикметники творяться суфіксами **-ач (-яч), -ин (-їн)**, зрідка **-ов** або нульовим суфіксом (*телячий, качиний, зміїний, овечий* та ін.).

Присвійно-відносні прикметники вказують на **узагальнену віднесеність**, наприклад : ***ведмежа голова*** (присвійний прикметник) – ***ведмежа шуба*** (відносний прикметник), ***орлиний клюв*** (присвійний прикметник) – ***орлине пір'я*** (відносний прикметник) та ін.

До **присвійних** прикметників ставиться питання чий? чия?, до **присвійно-відносних –** який? яка? яке?, наприклад : *ластівчине гніздо (чиє?), ластівиче гніздо (яке?), дідова хата (чия?), дідівська хата (чия? яка?), дідівська спадщина (яка?).*

Присвійно-відносні прикметники можуть переходити у розряд **відносних** (втрачаючи значення присвійності) : *риб'ячий жир,*

кролячий пух, соболина шуба, коров'яче молоко, батьківський комітет, учительська конференція та ін.

Усі присвійно-відносні прикметники мають повну форму.

На основі переносних значень **присвійно-відносні прикметники** можуть переходити у групу **присвійно-якісних,** наприклад : *ведмежа послуга, вовчий апетит, заяча душа, курячі мозги, воляча сила, звірячий погляд, дідівські закони, собаче життя, лебедина пісня, мамина доня (синок)* та ін.

Деякі присвійно-якісні прикметники подібно до якісних сполучаються з **кількісно-означальними прислівниками**: *надто осляча (ослина) впертість, винятково дружня розмова, майже вовчий апетит* тощо.

Проміжні групи прикметників є наслідком незавершеності становлення нових семантичних відтінків на основі переносних значень.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Визначіть розрядами прикметників за значенням та визначити їхню синтаксичну функцію.

Від 10 якісних прикметників утворіть усі можливі форми ступенів порівняння.

В-1. Море насилало на суходіл пронизливу вільготність. В холодних мокрих сутінках тинялися по набережній люди, купчилися під ліхтарями, розходилися, щоб знову зібратися в світляному колі, глянути одне на одного, постояти, викурити цигарку, подивитися на

темне море. Отаві не хотілося знов до людей. Відпочити в самотині – єдине, чого тепер бажав. Тому відразу звернув убік, повз знайомий старий платан, по вимощеній білими плитками доріжці побрався в мовчазну пітьму. Про те, що сталося в кафе, не думав. Дивна порожнеча була в нього в грудях, у голові, йшов швидко, широкі білі плити твердо слалися йому під ноги, ззаду долинали до нього уривки людських розмов, накочувалися раз по раз пошуми моря, але чим далі він ішов, тим більша й більша тиша залягала в нього за плечима, тільки ще дихало спроквола десь далеко море та стукали по твердих плитах підбори його черевиків: стук-стук!

І враз до нечастого стуку його підборів долучився новий звук, квапливий, знервований, ще далекий, але виразний і чіткий: тук-тук-тук! Так наче хтось наздоганяв його. Не зовсім приємне відчуття, коли в темряві, на пустельній дорозі, наздоганяє тебе хтось невідомий. До того ж Отаві аж ніяк не хотілося, щоб хтось порушував його самотність. Тому він наддав ходи, хоча й так був певний, що навряд чи зможе будь-хто наздогнати його. Хіба що матиме ще довші ноги (П. Загребельний).

В-2. Велетенський чоловік з побитим крутою сивизною диким заростом на голові й на обличчі, прикритий спереду шкурою тура, зачепленою грубим ременем за схожу на стовбур старого дуба шию, чаклував над полум'ям. Червоне, жовте, сизе, а то зненацька шугне звідти чорне і злякано сховається за миготливу червоність, бузкова каламуть розчиняється в ніжній синяві, – барви народжувалися, вигравали, мінилися, барви жили буйним, веселим життям спершу в горні, потім на обличчі, на широких дідових руках, на всій його

могутній постаті, а відтак пливли на Сивоока, проходили крізь нього, і він відчував, що починає жити цими барвами, оцими вогняними спалахами в задимленій хижі, а ще він жив відвагою такою самою, як та, що була в дідовихруках, коли вони без страху занурювалися в нуртовисько полум'я і дістлвали звідти зацілювані вогнем дивні речі, що світилися барвами, ще несподіванішими й яснішими, ніж бачив хлопець на землі й на небі.

Дід був – Родим, а він – Сивоок. Це сприймалося як даність, це починалося ще з непам'яті так само, як полум'я, як дідові руки, як податлива глина в тих руках, як веселковість барв, серед якої виростав малий (П. Загребельний).

В-3. Родим не казав Сивоокові ніколи нічого, не пояснював, що діється в полум'ї і на глині, на яку крізь соломинки, вставлені в турячі роги з краскою, накраплювалися співучі барви. Не почув з його уст малий назви жодного бога, але незабаром знав уже всіх, вловивши то раз, то вдруге з уст заброд-купців, які торгувалися з Родимом за його посуд і за його богів, і вже знав, що отой чотирилиций, скупчений у мудрості своїх чотирьохликів, повернутих на всі чотири сторони світу, – Світовид, а той гнівливий, іскряно-жовтий – то бог блискавиць Перун, а зелений, мов причаєність лісових гущавин, – пастуший покровитель Велес, а той надутий, мов купка, широконіздрий, з жадібними очима – то Сварог, верховний бог неба і світу; найліпший же для Сивоока видавався Ярило, господар всього плодючого й родючого, щедрий, всемогутній мідяноголий бог, заквітчаний таким веселим зелом, яке нікому й не снилося. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче

до серця йому саме цей бог, і тільки згодом, якось випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає богові своє поличчя!

В цьому Сивоок не вбачав нічого дивного, бо вже давно запримітив спільність між богами і дідом Родимом. Мовчали боги, мовчав і Родим (П. Загребельний).

В-4. Як той чорний крук, визирав у темряві, де лежали Родимові боги. Чи наділений був од свого Христа даром, чи мав надзвичайно вигострене око на все, що недбало лежить, а чи просто хтось заздалегідь намовив його, підказав?

Хоч як воно там було, а тільки понурий заброда, вигукнувши свої слова про нищення, спрямувався одразу до кутка, де зберігалося дороге Родимові його працею, вмінням, надто ж – вірою, успадкованою від предків, які ще й з могил керували всіма живущими, направляли їхні дії і душі. Чорний плутався в довгій своїй кирею, поки він зумів ступнути раз, його поплічники, певно, вже набувши попередньо відповідного вміння, миттю сипнули з двох боків, завирували по хижі, ламали все, трощили, нищили.

– Не руш! – страшним голосом гукнув Родим і з нелюдським стогоном похилився на чорного, заносячи свій широкий меч, заносячи не нагально, як тоді, коли боронився від настирливих зайд-купців, а мовби намірюючись тільки відлякати напасників, примусити їх схаменутися, відступити, поки не пізно. Але згубним виявився Родимів намір. Ще не встигла рука його підняти меча догори, ще повільно рухалася вона, описуючи велику дугу, як

раптом позаду, не примічений ні Родимом, ні навіть Сивооком, який, здавалося, не випускав з ока нічого, що діялося внизу, меч блиснув коротко й зловісно, і Сивоок з жахом побачив, як Родимова правиця, мов у кошмарному видінні, відокремилася від тіла і разом з мечем зів'яло впала на землю. Тоді набігло ще кілька ззаду й з боків, зблиснули мечі, сталася колотнеча, а коли все розскочилося, Родима не було, тільки темніло щось на долівці, велике й нерухоме (П. Загребельний).

В-5. Один був мов веселе палахкотюче полум'я, другий – темний, ніби земний кряж, один, здавалося, ще й не усвідомлював до пуття, на що зважився, другий трактував сутичку поважно, бо вже раз він став до бою, то мав бути бій, мав тут бути переможений і переможець, один мав піти собі далі, як і досі ходив вільно й незалежно, а другий лягти, може, й довіку. По тому, як напружилися м'язи на могутній шиї в Бутеня, як виставив він на супротивника свої неосяжні роги, можна було не мати ніякого сумніву щодо перебігу сутички, і Сивоок немало дивувався легковажності Рудевій. А той і собі надувся, напиндючився, наставив свої тонкі ріжки проти замшілого пакілля старого і ще мовби й посунувся трохи наперед, щоб зчепитися в смертельному поєдинку з непереборним досвідченим туром, але в останню мить зненацька стрибнув убік, вихнув якось смішно головою і, видно, й сам не відаючи, що чинить, шпортонув Бутеня рогом в заднє ліве стегно. Він загнав ріг так глибоко, що аж зупинився, переляканий свавільним своїм учинком, але відразу ж схаменувся, рвонувся всім тілом ще більше убік і, проорюючи в заволохатілому стегні Бутеня широку й глибоку

борозну, вирвав свою зброю і кинувся навтіч.

Але Бутень не став його переслідувати. Глухо заревівши навздогін своєму ворогові, він тяжко повернувся і посунув до заростів. З широкої рани била густачервона кров. Тур ішов важче й важче, дедалі більше припадав на поранену ногу, але не падав, мабуть, не хотів ганьбитися перед усім турячим племенем, прагнув сховатися з своєю бідою, тому простував до молодих хащів, де знайшов би прихисток, і їжу, і, може, воду (П. Загребельний).

Завдання 2. Вирішіть тестові завдання

Під впливом якої частини мови сформувалися прикметникові категорії роду, числа й відмінка?

іменника

числівника

займенника

прислівника

Яке категоріальне значення має прикметник?

передає динамічну ознаку предмета

виражає статичну ознаку предмета

узагальнено вказує на ознаку предмета

узагальнено вказує на предмет

Якими морфологічними категоріями виражається категоріальне значення прикметника?

роду, відмінка, виду

роду, числа, стану

роду, числа, відмінка

роду, відмінка, стану

Яка синтаксична функція для прикметника є основною?

додатка

присудка

означення

обставини

Які ознаки предмета позначають якісні прикметники?

безпосередні, прямі, здатні виявлятися з різною інтенсивністю

незмінні, сталі щодо міри вияву

через відношення до інших предметів

опосередковані ознаки предметів

У якому рядку всі прикметники належать до розряду якісних?

холодний, материнський, гарячий, молодий

добрий, мудрий, зелений, довжелезний

круглий, п'ятикілограмовий, рухливий, білявий

чорненький, високий, малиновий, жовтенький

Як утворюється синтетична форма вищого ступеня порівняння прикметника?

додаванням до основи суфіксів -ч-, -ач-

за допомогою суфіксів -іш-, -ч-, -ач-

додаванням до основи якісного прикметника суфіксів -ш-, -іш-

додаванням до основи якісного прикметника суфіксів -н-,-ш-

У якому рядку всі прикметники вжито у формі вищого ступеня?

багатший, дешевший, товстіший, менш успішний

дужчий, ближчий, найвищий, струнківший

більш холодний, червоніший, тісніший, більш-менш вдалий

кращий, солодший, довший, золотіший

У якому рядку всі прикметники вжито у формі найвищого ступеня порівняння?

щонайсміливіший, найгірший, найбільш вдалий, найцікавіший

найменш доцільний, довший, найстарший, найцікавіший

найбагатший, найтовстіший, якнаймогутніший, рухливіший

якнайдальший, щонайсміливіший, найдорожчий, прекрасніший

У якому рядку всі якісні прикметники не утворюють ступенів порівняння?

всемогутній, завеликий, преславний, менший

худющий, премудрий, босий, лисий

самовпевнений, короткий, надчутливий, архімудрий

прекрасний, синенький, кислий, університетський

У якому рядку всі якісні прикметники не утворюють ступені порівняння?

босий, лисий, білявий, тоненький

жонатий, товстуватий, сердитий, холодний

літній, добренький, ніжний, духмяний

прекрасний, свіженький, осінній, сміливий

У якому рядку всі прикметники належать до розряду відносних?

учнівський, навчальний, польовий, бузковий (шарф)

скляний, морський, дерев'яний, журнальний

одеський, літній (день), гнідий, скляний

вишневий, пісенний, зимовий, батьків

У якому рядку всі прикметники належать до розряду відносних?

круглий (відмінник), середній (рід), золотий (характер), заяча (душа)

золоті (руки), малинове (пальто), буряковий (шарф), середній (клас)

золотий (годинник), рабські (умови), малинове (варення), чорне золото (вугілля)

вишневе (пальто), голосний (звук), срібна (ложка), ведмежа (послуга)

У якому рядку надмірна інтенсивність ознаки передається без порівняння до іншого предмета?

премудрий, всемогутній, самовпевнений, худющий

превеликий, якнайбільший, худющий, нескінченний

архінеобхідний, щонайкращий, всесильний, незрівнянний

самовпевнений, прекрасний, щонаймиліший, злющий

У якому рядку всі прикметники передають значення індивідуальної належності?

заяча (душа), Миколин, кроляча (шапка), материнський (інстинкт)

вовчий (апетит), Авгієві (стайні), батьківський

Климів, Ольжин, вовчий (хвіст), бригадирів

Сестрин, Маринин, ведмежа (послуга), соловейків

У якому рядку всі прикметники мають одну словоформу (нульову парадигму відмінювання)?

зелен, срібен, варт, сухий

бордо, люкс, міні, хакі

люкс, мажор, ясний, міді

дрібен, варт, красен, байдужий

У якому рядку всі прикметники не змінюються за відмінками?

дрібен, красен, рад, бригадирів

згоден, сестрин, брокерів, певен

молод, зелен, винен, срібен

варт, певен, люкс, вовчий

У якій строфі прикметник виконує предикативну функцію?

Пошли ж ти їй долю, – вона молоденька,
Бо люде чужії її засміють (Т. Шевченко)

Вона все ходить, з уст ні пари. Широкий Дніпр не гомонить (Т. Шевченко)
Добре тому багатому: Його люди знають;
А зо мною зустрінуться – Мов недобачають (Т. Шевченко)

А тим часом із діброви Козак виїжджає; Під ним коник вороненький Насилу ступає (Т. Шевченко)

У якій строфі вжито субстантивований прикметник?
… Швидше, коню, швидше, коню,
Поспішай додому! Утомився вороненький, Іде спотикнеться … (Т. Шевченко)

А тим часом із діброви Козак виїжджає; Під ним коник вороненький Насилу ступає (Т. Шевченко)

Спала й виглядала Козаченька молодого, Що торік покинув (Т. Шевченко)

Дивлюся на море широке, глибоке, Поплив би на той бік – човна не дають (Т. Шевченко)

За якими ознаками прикметник протиставляється іменнику?

синтаксично залежними категоріями роду, числа, відмінка;

категоріальним значенням нестатичної ознаки предмета;

синтаксично незалежними категоріями роду, числа, відмінка;

дейктичним характером категоріального значення

У якому контексті вжито прикметник повної нестягненої форми?

Защебече соловейко – Сохнуть дрібні сльози (Т. Шевченко)

Тяжко мені сиротою На сім світі жити; Свої люде – як чужії, Ні з ким говорити… (Т. Шевченко)

Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, Роблять лихо з вами (Т. Шевченко)

Дивлюся на море широке, глибоке, Поплив би на той бік – човна не дають (Т. Шевченко)

У якій строфі прикметник виконує роль іменної частини складеного іменного присудка?

Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, Роблять лихо з вами (Т. Шевченко)

Праведная душе! Прийми мою мову, Не мудру, та щиру. Прийми, привітай (Т. Шевченко)

А може, я темний, нічого не бачу, Злая доля, може, на тім боці плаче… (Т. Шевченко)

А тим часом із діброви Козак виїжджає; Під ним коник вороненький Насилу ступає (Т. Шевченко)

У якому рядку всі прикметники з погляду походження є первинними?

тихий, лівий, новий, кислий

чудовий, помилковий, білявий, тямущий

прегарний, цікавий, скупий, зелений

мокрий, добрий, батьків, червоний

У якому рядку всі прикметники з погляду походження належать до похідних?

тихий, брудний, лобатий, чудовий

співчутливий, чорнявий, солодкий, новий

стеблястий, вертлявий, білявий, вузенький

ясний, білий, добрий, срібний,

Як називається перехід дієприкметників у прикметники?

ад'єктивація

субстантивація

адвербіалізація

прономіналізація

Як називається перехід прикметників в іменники?

вербалізація

прономіналізація

субстантивація

нумералізація

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНКІВ

Форми прикметників у сучасній українській мові

Семантику статичної ознаки предмета морфологічно оформлюють у прикметнику за допомогою закінчень, що виражають граматичні значення роду, числа і відмінка.

Морфологічні категорії роду, числа, і відмінка прикметника є словозмінними і синтаксично залежними від морфологічних характеристик іменника.

У сучасній українській мові **початковою формою прикметника вважають називний відмінок однини чоловічого роду (Н. в. одн. чол. р.)** із закінченнями **-ий, -ій**, наприклад : *бадьорий, високий, сумний, новий, рідкісний, широкий, круглолиций, добрий; древній, ближній, суботній, могутній, справжній, сьогоднішній* та ін.

Форми жіночого роду мають **закінчення -а (-я)**, наприклад : *висока, сумна, нова, широка, добра; справжня, могутня* та ін.

Форми середнього роду мають **закінчення -е (-є)**, наприклад : *біле, молоде, кругле, тепле; синє, вчорашнє, синє* та ін.

У сучасній українській мові прикметники мають :

– **повну,** або **членну форму** (*далекий, дрібний, осінній, яскравий, активний, сміливий, патріотичний, український* та ін.);

– **коротку,** або **нечленну форму** (*дрібен, повен, рад, згоден, славен, зелен, ясен, срібен* та ін.).

Звичайною для сучасної української мови є повна форма прикметників. У цій формі прикметники мають усі три граматичні категорії роду, числа, відмінка (*український (прапор), українська*

(земля), українське (поле); *українського (поля), українським (полем), на українському (полі*) та ін.), вільно функціонують у різних жанрових різновидах української мови, в усіх характерних для прикметника синтаксичних функціях.

ПОВНІ (ЧЛЕННІ) ПРИКМЕТНИКИ мають дві форми :

– **повну стягнену** (*українська, чорноброва, щаслива, срібне, золоте, щире* та ін.);

– **повну нестягнену** (*добрий, веселий, молодий; дрібная, щирая, білая, зеленеє, вечірнєє, синєє* та ін.).

Повні стягнені форми прикметників є загальновживаною формою прикметників у сучасній українській мові.

Нестягнені варіанти повних прикметників можливі (паралельно зі стягненими) тільки у називному і знахідному відмінках однини і множини.

В однині їх можуть мати тільки **прикметники жіночого** та **середнього роду із закінченнями:**

-ая (-яя), -еє (-єє) у **називному відмінку** (*вечірняя, вірная, милая, високая, тихая; синєє, добреє, щасливеє* та ін.);

-ую (-юю), -еє (-єє) у **знахідному відмінку** (вечірнюю, вірную, милую; *синєє, добреє, щасливеє* та ін.).

У множині у називному і знахідному відмінках повні нестягнені форми мають флексію *-ії* (*великії, вечірнії, карії, раннії, синії, червонії* та ін.).

Нестягнені форми прикметників вживають в українській мові обмежено – переважно в народній творчості та поезії (як стилізацію під народнопоетичну мову, з вимог рими тощо).

Наприклад: ***Чорнії*** *брови,* ***карії*** *очі, темні, як нічка, ясні, як день* (К. Думитрашко); ***Веселеє*** *колись село Чомусь тепер мені, старому, здавалось теплим і німим* (Т. Шевченко); *Літа мої* ***молодії*** *марно пропадають* (Т. Шевченко); *Так для сонечка осінь убралася, мов цариця у свято* ***врочистеє****…* (Леся Українка) та ін.

У сучасній українській мові для **прикметників жіночого, середнього роду**, а також форм множини у називному, знахідному і кличному відмінках нормативними є **повні стягнені форми**, а для всіх інших відмінків – **повні нестягнені форми.**

Для **прикметників чоловічого роду нормативною для всіх відмінків є повна нестягнена форма.**

КОРОТКІ ПРИКМЕТНИКИ в українській мові можливі тільки у називному і знахідному відмінках однини чоловічого роду. Це найдавніші, первинні за походженням прикметникові форми із нульовим закінченням. З колишньої цілісної парадигми коротких прикметників у сучасній українській літературній мові збереглася тільки застигла форма **Н. в.** і **З. в.**

Ці якісні прикметники існують як паралелі до повних форм (*варт (вартий), винен (винний), згоден (згодний), здоров (здоровий), ладен (ладний), певен (певний), повен (повний), потрібен (потрібний), рад (радий)* та ін.).

Коротку форму (без паралельної повної форми) мають у сучасній українській мові ще й **присвійні прикметники** на ***-ів (-їв), -ин (-їн)*** у називному та знахідному відмінках однини чоловічого роду (*сини́в, бра́тів, ба́тьків, ді́дів* та ін.), а також відносний

прикметник *маків* (паралельно з повною формою *маковий): маків цвіт.*

На відміну від повних, короткі прикметники не змінюються за родами, числами і відмінками, а значення непрямих відмінків у сучасній українській мові передають формами відповідних повних прикметників.

Наприклад: *батьків кабінет, батькового кабінету, батьковим кабінетом, у батьковому кабінеті* та ін.; *синова бібліотека, синової бібліотеки, синовою бібліотекою, у синовій бібліотеці* та ін.

Поділ прикметників на групи

У сучасній українській мові за характером кінцевого приголосного основи прикметники поділяють на дві групи:

тверду – основа прикметника закінчується твердим приголосним (*білий, досконалий, новий, сердитий, сміливий*; *біла, досконала, сердита, смілива* та ін.)

м'яку – основа прикметника закінчується м'яким приголосним (*ближній, крайній, вечірній, новітній, осінній; ближня, крайня, вечірня, новітня, осіння* та ін.).

Прикметники твердої групи у називному і знахідному відмінках однини мають закінчення:

– **-ий** (властиве прикметникам чоловічого роду : *білий, великий, веселий, гранітний, добрий, повний, потрібний* та ін.);

– **-а** (властиве прикметникам жіночого роду *: весела, добра, рідна, ласкава, сердита, золота, срібна, коротка, безмежна* та ін.);

– **-е** (властиве прикметникам середнього роду : *миле, рідне, веселе, тепле, сонячне, макове, невелике, близьке* та ін.).

Прикметники м'якої групи у називному і знахідному відмінках однини мають закінчення:

– **-ій (-їй)** (властиве прикметникам чоловічого роду : *багатолітній, древній, житній, крайній, мужній, порожній, самодостатній* та ін.);

– **-я** (властиве прикметникам жіночого роду : *вечірня, пізня, рання, суботня, сусідня, художня* та ін.);

– **-є** (властиве прикметникам середнього роду : братнє, вечірнє, всесвітнє, повнолітнє, придорожнє, торішнє та ін.).

У сучасній українській мові більшість прикметників належать до твердої групи відмінювання.

До м'якої групи відмінювання належить невелика кількість прикметників, зокрема :

1) якісні і відносні прикметники з основою на палаталізованим **[н']**, перед яким стоїть приголосний **:** *багатолітній, бездорожній, ближній, всесвітній, давній, городній, крайній, літній, майбутній, осінній, присутній, сторонній, сусідній, художній* та ін.;

2) якісний прикметник *синій* з палаталізованим **[н'];**

3) відносні прикметники прислівникового походження на **-жній**, **-шній** : *ближній, подовжній, (поздовжній), справжній, внутрішній, вчорашній, горішній, долішній, домашній, завтрашній, зовнішній, колишній, навколишній, нинішній, ранішній, сьогоднішній* та ін. ; сюди ж належать структурно подібні відносні прикметники *прийдешній, сінешній*;

4) кілька якісних прикметників з основою на палатальний **[й]** (графічно **-їй)** : *безкраїй, голошиїй, довгошиїй, короткошиїй, кривошиїй, довговіїй*;

5) кілька присвійно-відносних прикметників на **-жній**, похідних від іменників-назв людей : ***дружній*** (*дружня рука* (рука друга), але *дружний сміх (одностайний сміх), дружний колектив – якісний прикметник*), ***мужній*** *(від іменника муж : мужня жона (жона свого мужа) – застаріле слово)*, ***материй*** *(частіше –* ***материн), орлій***.

Складні прикметники із другою частиною ***-лиций*** (*білолиций, блідолиций, довголиций, круглолиций, повнолиций, товстолиций, червонолиций, яснолиций* та ін.), а також префіксальний прикметник *безлиций* мають мішану систему відмінкових закінчень.

ВІДМІНКОВІ ПАРАДИГМИ ПРИКМЕТНИКІВ

Словозмінна парадигма прикметників української літературної мови охоплює три типи парадигм :

1) **парадигму прикметників твердої групи;**

2) **парадигму прикметників м'якої групи;**

3) **парадигму складних прикметників із другою частиною *-лиций***.

Парадигма прикметників твердої групи

Чол. р.

Н. *добр-ий, щаслив-ий, материн, батьків*

Р. *добр-ого, щаслив-ого, материн-ого, батьков-ого*

Д. *добр-ому, смілив-ому, материн-ому, батьков-ому*

З. *Н. в. або Р. в.*

О. *добр-им, сміливим, щаслив-им, батьков-им*

М. *(у, на) добр-ому, щаслив-ому, материн-ому, батьков-ому*

Кл. *добр-ий, щаслив-ий, материн, батьків.*

Жін. р.

Н. *добр-а, щаслив-а, материн-а, батьков-а*

Р. *добр-ої, щаслив-ої, материн-ої, батьков-ої*

Д. *добр-ій, щаслив-ій, материн-ій, батьков-ій*

З. *Н. в. або Р. в.*

О. *добр-ою, щаслив-ою, материн-ою, батьков-ою*

М. *(у, на) добр-ій, щаслив-ій, материній, батьков-ій*

Кл. *добр-а, щаслив-а, материн, батьків.*

*** До словозмінної парадигми **прикметників твердої групи** традиційно зараховують форми **Д. в.** і **М. в. однини жіночого роду,** незважаючи на флексію ***-ім*** *(добр-ій, щаслив-ій, материн-ій, батьков-ій; (у, на) добр-ій, щаслив-ій, материній, батьков-ій),* властиве прикметникам м'якої групи.

Середн. р.

Н. *добр-е, щаслив-е, материн-е, батьков-е*

Р. *добр-ого, щаслив-ого, материн-ого, батьков-ого*

Д. *добр-ому, щаслив-ому, материн-ому, батьков-ому*

З. *Н. в. або Р. в.*

О. *добр-им, щаслив-им, материн-им, батьков-им*

М. *(у, на) добр-ому / добр-ім, щаслив-ому / щаслив-ім, материн-ому / материн-ім, батьков-ому батоков-ім*

Кл. *добр-е, щаслив-е, материн-е, батьков-е*

Множина

Н. *добр-і, щаслив-і, материн-і, батьков-і*

Р. *добр-их, щаслив-их, материн-их, батьков-их*

Д. *добр-им, щаслив-им, материн-им, батьков-им*

З. *Н. в. або Р. в.*

О. *добр-ими, щаслив-ими, материн-ими, батьков-ими*

М. *(у, на) добр-их, щаслив-их, материн-их, батьков-их*

Кл. *добр-і, щаслив-і, материн-і, батьков-і*

Парадигма прикметників м'якої групи

Н. *осінн-**ій,** осінн-**я**, осінн-**є,** осінн-**і***

Р. *осіннь-**ого,** осіннь-**ої,** осіннь-**ого**, осінн-**іх***

Д. *осіннь-**ому,** осінн-**ій,** осіннь-**ому**, осінн-**ім***

З. *Н. в. або Р. в.*

О. *осінн-**ім**, осіннь-**ою**, осінн-**ім,** осінн-**іми***

М. (на, у) *осіннь-**ому** (осінн-**ім**); осінн-**ій;** осіннь-**ому** (осінн-**ім**), осінн-**іх***

Кл. *осінн-**ій,** осінн-**я**, осінн-**є**, осінн-**і***

Н. *безкра-**їй**, безкра-**я**, безкра-**є**, безкра-**ї***

Р. *безкрай-**ого**, безкрай-**ої**, безкрай-**ого**, безкра-**їх***

Д. *безкрай-**ому**, безкрай-**їй**, безкрай-**ому**, безкра-**їм***

З. *Н. в. або Р. в.*

О. *безкра-**їм**, безкрай-**ою**, безкра-**їм**, безкра-**їми***

М. (на, у) *безкрай-**ому**, безкрай-**їй**, безкрай-**ому**, безкра-**їм***

Кл. *безкра-**їй**, безкра-**я**, безкра-**є**, безкра-**ї***

*** У зв'язку із особливостями українського письма у певних відмінкових формах закінчення визначають не зовсім точно : середньоязиковий **[й]** перед закінченнями **-ій, -а, -е** належить до основи, а не до закінчення : **[безкрай-ій], [безкрай-а], [безкрай-е], [безкрай-і]** та ін.

Парадигма складних прикметників із другою частиною *-лиций*

Н. *круглолиц-ий, круглолиц-я, круглолиц-е, круглолиц-і*

Р. *круглолиць-ого, круглолиць-ої, круглолиць-ого, круглолиц-их*

Д. *круглолиць-ому, круглолиц-ій, круглолиць-ому, круглолиц-им*

З. *Н. в. або Р. в.*

О. *круглолиц-им, круглолиц-ій, круглолиць-ого, круглолиц-ими*

М. *(у, на) круглолиць-ому / круглолиц-ім, круглолиц-ій, круглолиць-ому / круглолиц-ім, круглолиц-их*

Кл. *круглолиц-ий, круглолиц-я, круглолиц-е, круглолиц-і*

Отже, прикметники твердої і м'якої груп мають основні флексії

у твердій групі однини:

- **чол. р. : *-ий, -ого, -ому, -им, -ому, ий;***
- **жін. р. : *-а, -ої, -ій, -у, -ою, -ій,-а;***
- **середн. р. -е, *-ого, -ому, -им, -ому, -е;***

у м'якій групі однини:

- **чол. р. : *- ій, -ого, -ому, -ім, -ому /-ім, ій;***
- **жін. р. : *-я, -ої, -ій, -ю, -ою, -ій,-я;***
- **середн. р. -є, *-ого, -ому, -ім, -ому, -є.***

Невідмінювані прикметники

У сучасній українській літературній мові не змінюються за родами, числами і відмінками прикметники іншомовного походження, зокрема : *ажур, алегрі, апаш, апліке, банту, бароко, беж, бордо, гольф, люкс, мажор, максі, міді, міні, модерн, екстра, електрик* та ін.

Деякі із незмінюваних прикметників вживають і як іменники (невідмінювані), наприклад : *апаш, бароко, бордо, модерн, рококо, соло, травесті, цунамі* та ін.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Провідміняйте подані прикметники разом із іменниками та визначіть їхні відмінкові закінчення.

В-1. Тутешній чоловік, завтрашній день, довгошиє дівча, дикеє оленя, чарівний голос, старенькая матір, домашній халат.

В-2. Довговія дівчина, неосяжні простори, сьогоднішній вечір, голошиє каченя, літній день, безкраї степи, ранішня роса.

В-3. Вранішній туман, ніжносяйні вогні, навколишнє поле, закордонний паспорт, нинішній час, врочистеє свято, мужній воїн.

В-4. Довголиций чоловік, короткошиє гуценя, зовнішній вигляд, молодії літа, древній Київ, житній хліб, багатолітня земля.

В-5. Дрібний щебінь, довгошия курка, прямий відмінок, долішній туман, порожній дідусь, крайнєє вікно, самодостатній аналіз.

Завдання 2. З тексту випишіть прикметники (разом із іменниками) та визначіть їхню відмінкову форму та розряд за значенням.

***Зразок.** *Землю над Тясьмином подарував батькові ще чигиринський староста Данилович, який був тут коронним державцем, згодом гетьман коронний Конецпольський дозволив її заселити* (П. Загребельний).

Чигиринський (староста) – прикметник вжито у Н. в.; за значенням належить до розряду відносних.

В-1. Ось мені вже сто, а то й більше літ, і лину я над землею рідною, як дух невтоленний, далі й далі, і перед очима моїми постають численні безлюдні городи й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й пагорби. Всі вони правлять тепер за пристанище і поселення не людей, а тільки диких звірів. Я побачив, що колишні неприступні твердині – Одні стоять

малолюдні, інші зовсім спустошіли – розруйновані, засипані землею, заплiснявілі, зарослі бур'янами і повні лиш черви, змiїв, усякого гаддя, що там кублиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогобічні українські поля і розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи про втрату його, називали й проголошували пани раєм світу, був він колись для них мовби друга земля обітована, що спливала молоком і медом (а меду ж, відомо, не їсти, поки не передавиш бджілок!). Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих, вкритих самим лиш небом. Я питав тоді себе; «Хто се? І чому се так?» І ніхто мені не вмів відповісти, бо ж знав я все лиш сам – один (П. Загребельний).

В-2. Я ще не був тоді козак справжній, лиш підкозак, і їхали ми з батьком моїм, сотником гетьмана Конецпольського, повертаючись з-під Києва, ночували в якійсь господі, не знати й де, а вранці опинилися над Россю, десь неподалік од Корсуня, і тоді побачили хутір. Він стояв над річкою і не над річкою, бо мав ще й свої стави, а на них млин гребельний, луг, сінокоси, далі – ниви, гаї. В ставках качата з гусьми плавають, коні пасуться на луці, скот полягав на трави, мов намальований, жайворонки вгорі видзвонюють, а сонце ж то сонце! Що воно лиш виробляло і по молодому листю, і по травах, і по білому цвіту на старій груші, і по білих стінах чепурних хаток, і по блакитній бані невеличкої церковці. Хутір, та ще й церковця! (Хутір Золотаренків).

– Козак як не тне на війні, – сказав батько, – то ховається в отаку глушину чи в монастир. А тут тобі й хутір і церква – ніби й у монастирі душа твоя наморена та намучена. Такий і нам треба спорудити. І в нас же земля в одному шматку, та ліс, та річка, ще й груша дика росте. Криниці ж викопаємо.

Так ми оселилися на березі великого степу, звідки віяли вітри, летіли гуси, дихало минуле й могуття (П. Загребельний).

В-3. Далі було як? Я розпочав велику війну. Дієписці зобразили се так, буцімто Хмельницький, розгнівавшись за те, що в нього відняли вітцівський хутір, зібрав козацьке військо і виступив проти панства. Отож; Хмельницького образили – і він кинувся в биятику. А може, образи завдали мені саме тому, що мав я намір піти супроти шляхти, що були в мене наміри зухвалі й задуми великі? Але ті, хто писав про мене, не мали великих задумів і не відали, що то є, – як же могли збагнути мою душу? Людина народжується малою та обмеженою, і коли опиняється перед чимось великим, то мерщій намагається убгати його в звичні для себе виміри. Не зупиняється навіть перед нищенням. Може, так сталося й зі мною? Мене нищили в своїх писаннях усі справоздавці мого часу, і не важило, ворожі вони були чи прихильні, – я народжувався й гинув навіть у народному слові, в піснях поетів і на сторінках книг, які будуть написані ще й через віки. Хто писав про мене – можна б назвати бодай сучасних мені. Міхаловський і Радзівілл, Окольський і Рудавський, Грондський і Пасторій, Лобзинський і Коховський, Твардовський і Ваховський, Бялоблоцький і Єрлич, Зубрицький і

Кушевич, Освенцим і Нарушевич, Ємйоловський і Кисіль, а ще чужоземці Віміна, Бішінг, Безольді, Шевальє…(П. Загребельний).

В-4. На той час я вже був старий чоловік. Старість – визволення від усього непевного і нерозумного. І зненацька брутально відкинено мене в неспокій молодості. Верхи на коні переміряв я всю Україну, щоб добратися до короля і скласти йому репротест про те, як наступає шляхта на сумління людське, як отягощає козаків і гоніння насилає на віру нашу. Чинилося тоді шляхетним українцям і посполитим, що жили обіруч Дніпра, і козакам Запорозького Війська велике гноблення й озлоблення від панів і їхніх дозорців. Велику наругу й утиски пани почали творити Русі, либонь, від року 1333-го, коли король Казимир Великий, син Владислава Локетка, підкорив короні польській нашу землю. 315 років гніту над Руссю і козаками! Змінилося кільканадцять королів, були серед них і милостиві, як Владислав Другий, син русинки, і мудрі, як Стефан Баторій, що ввів чин серед дніпронизових козаків, дозволивши обирати гетьмана і старшин, надавши у володіння Трахтемирів (щоправда, не город, а сільце!), були просто обачні, що боялися надмірних утисків і надавали народові моєму привілеї і мандати, та панове можні нищили через свій гонор і ті крихти милостей і через свою невситимість чинили над людьми українськими гніт і наругу. Я вболівав на плач і стогнання народу мого братським, а скоріше батьківським серцем. Та хто ж те бачив і помічав? (П. Загребельний).

В-5. А тим часом вогонь і меч панували в моїй землі ще десять років нестримно й зловороже, і де був я ті десять нестерпних літ, того й не скажеш достоту, але настав час, коли сказав я всьому народові

своєму так: «Всі народи завжди боронили й вічно боронитимуть своє існування, свободу та власність на землі, і навіть такі створіння, які плазують по землі, як звірі, худоба та птиця, боронять свої становища, свої гнізда та свої діти до останку сил. Поки в нас відбирали хліб і майно, ми мовчали. Поки нам завдавали болю тілесного, ми терпіли. Поки хилили шиї наші під ярмо панське, ми сподівалися випрснути. Та коли накладено кайдани на волю нашу, коли спробувано уярмити душу нашу, ми запалали гнівом і взялися за меч. Людина просто так не бунтує. Людина противиться насильству, неправді й гніту. Не могли ми волочити тяжкі кайдани неволі в соромі й невольництві, та ще й на власній своїй землі. Єдину тепер журу маємо, щоб не були раби неключими і скотом несмисленим. Не злякають нас ні рани, ні кров, ні смерть. Найбільше – бо з усіх лих не біль, а ганьба. Біль минає, а ганьба довічна».

Та мова моя мала бути попереду, а тим часом тривало криваве замирення на Україні, кров лилася ріками й при доброму, мовляв, королі, шляхта норовила запрягти народ мій у невільницьке підданческе ярмо, честь козацьку в безчестя… (П. Загребельний).

Завдання 3. Підготуйте відповіді на питання

1. Які форми мають членні прикметникиу сучасній українській мові?

2. Які форми прикметників називають повними стягненими? Приклади таких прикметників доберіть з творів Т. Шевченка.

3. Які форми прикметників називають повними нестягненими? Приклади таких прикметників доберіть з творів Т. Шевченка.

4. Які форми прикметників називають короткими? Приклади таких прикметників доберіть з творів Т. Шевченка.

5. Які закінчення мають прикметники повної стягненої форми чоловічого роду? Наведіть приклад.

6. Які закінчення мають прикметники повної стягненої форми жіночого роду? Наведіть приклад.

7. Які закінчення мають прикметники повної стягненої формисереднього роду? Наведіть приклад.

8. Як прикметники у сучасній українській мові мають короткі форми?

9. Які прикметники належать до твердої групи?

10. Які особливості відмінювання прикметників твердої групи?

11. Які прикметники належать до м'якої групи?

12. Які особливості відмінювання прикметників м'якої групи?

13. Які особливості відмінювання прикметників на *-лиций*?

14. Які прикметники перебувають поза значеннєвим поділом на терду і м'яку групу?

ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Семантичною основою числівника є поняття кількості і числа.

Кількість є філософською категорією, що характеризує зовнішній аспект предметів і явищ з погляду їх вимірюваності (*величини, маси, числа, об'єму, ступеня розвитку властивостей* тощо).

У реальній дійсності **кількість виражається за допомогою числа** – абстрактного поняття, яке дає загальне уявлення про кількість.

Поняття кількості інтерпретують у мові такими граматичними засобами:

– **граматичною категорією числа** (*грамеми однини, множини* та ін.);

– **іменниками зі значенням міри** (*купа листя, мішок картоплі, ящик яблук, море квітів* та ін.);

– **порядковими числівниками (порядковими відчислівниковими прикметниками):** *десятий рівень, одинадцятий клас, другий курс* та ін.;

– **відчислівниковими дієсловами** (*подвоїти, потроїти, переполовинити* та ін.);

– **відчислівниковими прислівниками** (*двічі, тричі, утричі, уп'ятеро, ушестеро* та ін.);

– **займенниками** (*стільки, стільки-небудь* та ін.);

– **синтаксичними словосполученнями** (*три цілих і одна третя площі, п'ять цілих і дві десятих* та ін.);

– **фразеологічними словосполученнями** (*хоч греблю гати, як кіт наплакав, кури не клюють* та ін.);

– **числівниками** (*десять, п'ятдесят, мільйон* та ін.).

Основною для числівника є <u>квантативна функція</u>, тобто **<u>функція вираження кількісно-предметних відношень</u>**.

Числівник – частина мови, яка позначає кількість предметів (точно фіксовану або неозначену) і виражає категоріальне лексичне значення у морфологічній категорії відмінка при обмеженому функціонуванні категорій роду і числа [СУЛМ 1997, С. 378].

Числівник – це частина мови, що означає абстрактно-математичне число або певну кількість однорідних предметів чи їх порядок при лічбі [ГУМ 2010, С. 207].

Числівник – самостійна змінювана частина мови, до якої належать слова, що мають категоріальне значення означеної кількості і абстрактного числа, виражене категоріями роду, числа, відмінка і власними суфіксами [МУМ 2004, С. 121].

Числівник – це повнозначна змінна частина мови, що означає кількість однорідних предметів, кількість частин від

цілого предмета або абстрактно-математичну кількість [СУЛМ 1969, С. 237]

Іменники, прикметники і числівники генетично споріднені. Вони мають спільні морфологічні категорії, зокрема категорію відмінка. Ці частини мови відрізняються між собою:

– **іменник протистоїть прикметнику незалежним характером категорії роду;**

– **прикметнику протистоїть іменнику залежним (синтаксичним) характером категорії роду;**

– **числівник протистоїть іменнику і прикметнику нульовим характером категорії роду, тобто її відсутністю.**

Числівники, що називають абстрактно-математичне число (*п'ятнадцять ділиться на три*) чи позначають кількість однорідних предметів (*п'ять книг, чотири столи*) мають **граматичну категорію відмінка**.

Категорія роду властива окремим числівникам, що позначають кількість предметів, наприклад: *один, одна, одно; два – дві; обидва – обидві; мільйон, тисяча.*

Більшість числівників, що означають абстрактно-математичне число або певну кількість предметів, у сучасній українській літературній мові не виражають значень роду та числа.

Числівники, що означають порядок предметів при лічбі, мають категорію **роду, числа. відмінка**, наприклад.: *четверта група, четвертої групи, сьомий поверх, сьомим поверхом; третє вікно, третім вікном* тощо.

За структурою (будовою) числівники поділяють на **прості**, **складні** і **складені**.

Прості числівники мають **непохідну основу** (первинну), яка дорівнює кореню. Вони охоплюють:

1) **назви чисел першого десятка** *(один – десять), сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд, більйон, трильйон та нуль* та ін.;

2) **збірні числівники** *обоє, двоє – десятеро,* а також похідні від них числівники з суфіксом **-к-** *(двійко, трійко, четвірко, п'ятірко* та ін.);

3) **неозначено-кількісні числівники** *кілька, декілька, багато, небагато, мало, чимало* та ін.;

4) порядкові числівники похідні від простих кількісних *(перший ... десятий).*

Складні числівники мають похідну основу, вони сформувалися на базі двох коренів числівників. До них належать:

1) **назви чисел другого десятка** *(одинадцять ... дев'ятнадцять)*;

2) **назви десятків** *(двадцять ... дев'яносто)*;

3) **назви сотень** *(двісті – дев'ятсот)*;

4) **збірні числівники** *обидва, обидві; одинадцятеро... дев'ятнадцятеро, двадцятеро і тридцятеро;*

5) **дробові числівники** *півтора, півтори, півтораста;*

6) **неозначено-кількісні числівники** *кількадцять, кількадесят, кількасот, стонадцять;*

7) **порядкові числівники, похідні від складних кількісних** *(одинадцятий ... дев'ятнадцятий, двадцятий* і т.ін.).

<u>Складені числівники</u> – це сполучення кількох числових назв – простих *(сто два)*, **складного і простого** *(тридцять вісім)* та ін.

До складених відносять і дробові числівники типу *одна дев'ята, чотири сьомих, дві цілих і одна третя.*

Розрізняють дві сфери вживання числівників:

1) **самостійне вживання** (вираження абстрактно-математичних числових значень): *до п'ятьох додати три, шість поділити на два* тощо;

2) **несамостійне вживання** (поєднання з іменниками, що позначають обчислювальні предмети): *десять будинків, сто учнів, вісім будинків* тощо.

Синтаксичні функції числівників. У реченні числівники можуть виконувати функції будь-якого члена, зокрема:

– **підмета:** ***Дванадцять*** *ділиться на три;*

– **присудка:** *Добуток двох чисел становить* ***п'ятнадцять****; Актив групи –* ***п'ять студентів;***

– **додатка:** *Вісім додати до* ***трьох****;*

– **означення (узгодженого):** *З-під снігу вибилися* ***перші*** *квіти;* **(неузгодженого):** *У дворі стояла дівчина* ***років п'ятнадцяти;***

– **обставини:** *Тож навезуть возів* ***стонадцять*** *хмизу, ввіткнуть меча та як підпалять знизу! – аж гуготить багаття до небес (Ліна Костенко)* та ін.

У сучасній українській літературній мові за значенням і граматичними ознаками числівники поділяють на **кількісні** і **порядкові**.

Кількісні числівники виражають **кількісну характеристику** предметів або **абстраговане число** і відповідають на питання ***скільки?***

Кількісні поділяють на такі групи:

1) власне кількісні;

2) неозначено-кількісні;

3) збірні;

4) дробові.

ВЛАСНЕ КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ називають у цілих одиницях абстраговано-математичне число або певну кількість однорідних предметів *(двадцять більше за чотири у п'ять разів, двадцять книг, тридцять два будинки).*

Ці числівники позначають числові назви в межах *один – десять, одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять – дев'яносто, сто, двісті – дев'ятсот, тисяча, мільйон, мільярд* тощо та сполучення цих слів у складі аналітичних числових назв *(тисяча двісті дев'яносто два столи, сто сорок чотири букети).*

Власне кількісні числівники синтаксично пов'язуються з іменниками, що піддаються лічбі.

Числівник **один (одна, одно)** у **Н.в.** і **З.в.** узгоджується з іменником в роді, числі та відмінку, наприклад: *один стіл, одна дівчина, одне вікно*.

Із числівниками **два (дві), три, чотири** в **Н.в.** і **З.в.** іменники вживаються у формі **Н. в. множини** (але наголос може зберігати форми однини: *два брати, дві руки, чотири столи)*. У непрямих **відмінках власне кількісні числівники узгоджуються з іменником у відмінку**.

Після складених числівників, останнім словом яких є ***два, три, чотири,*** іменники вживаються у формі **Н. в. множини**: *сто двадцять три берези (столи)*. Означення при іменникові може мати форму або **Н. в. множини**, або **Р. в. множини** (*три нові сукні* і *три нових сукні*; *чотири високі тополі* і *чотири високих тополі* та ін.).

Числівники ***два, три, чотири*** не сполучаються з іменниками, які:

– **не піддаються лічбі** *(доброта, молодість, радість* та ін.);

– **мають тільки форму множини** *(канікули, кошти, сани* та ін.);

– **належать до IV відміни** *(гуся, ягня, теля, порося, курча* та ін.).

Після числівників ***п'ять, шість, сім*** та інші іменники вживають у формі **Р. в. множини**: *сто двадцять вісім вікон, двісті дев'ять кілометрів, одинадцять речень* та ін.

При числівниках ***тисяча, мільйон, мільярд, нуль*** іменники вживаються у формі **Р. в. множини** (*тисяча студентів, мільйон кілометрів, нуль одиниць* та ін.).

НЕОЗНАЧЕНО-КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ позначають загальну, точно не визначену кількість однорідних предметів або неозначену абстраговану кількість (*багато (небагато), мало (немало), чимало, кілька, декілька, кількадесят, кільканадцять, стонадцять, кількасот* та ін.)

Для позначення неозначених кількостей вживаються іменники в переносному значенні типу: ***безліч*** *(квітів)*, ***тьма*** *(народу)*, ***сила*** *(воїнів)*, ***море*** *(людей)*, ***ума*** *(грошей)*.

Числівники ***багато, небагато*** пов'язуються з іменниками, що означають **масу, речовину, збірні** й **абстрактні поняття** *(багато води, небагато снігу)*; іменники при них мають форму **Р. в. однини.**

Якщо неозначено-кількісні числівники сполучаються з іменниками, що підлягають кількісному обліку, то вони керують іменниковою формою **Р. в. множини**: *багато листків, кількасот людей, декілька осіб.*

ЗБІРНІ ЧИСЛІВНИКИ позначають кількість предметів у сукупності, неподільній єдності їх, наприклад: *троє дітей, двоє вікон, четверо коней, пятеро дверей* тощо.

Збірні числівники за значенням споріднені зі збірними іменниками, семантичну основу яких становить позначення **нерозчленованої сукупності** однорідних предметів *(верб'я, коріння, листя, студентство, дітвора)*.

Сучасні українські числівники **двоє, троє, четверо, п'ятеро – десятеро,** функціональний ряд яких обмежується назвою **тридцятеро**, становлять давню форму **Н. в.** і **З. в. однини**

середнього роду на **-о**. Вони втратили повну словозмінну парадигму, в усіх відмінках, крім Н. в. і З. в., мають форми власне кількісних числівників.

Збірні числівники поєднуються:

1) **з іменниками – назвами чоловічої статі** *(троє студентів, четверо коней, семеро кролів)*;

2) **з іменниками середнього роду – назвами малих істот** *(троє курчат, двоє гусят, четверо малят)*:

3) **з іменниками середнього роду – назвами неживих предметів** *(двоє імен, четверо відер, п'ятеро вікон)*;

4) **з іменниками множинної форми** *(троє граблів, п'ятеро ножниць, двоє саней)*.

З іменниками – назвами парних предметів сполучаються збірні числівники або власне кількісні з іменником **пара**: *двоє ковзанів – дві пари ковзанів; двоє штанів – дві пари штанів; четверо шароварів – чотири пари шароварів.*

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ називають точно фіксовану кількість частин, виділених у складі цілого, мають аналітичну будову (чисельник позначається власне кількісним числівником, а знаменник – порядковим (*одна п'ята, дві дев'ятих, п'ять восьмих* та ін.)).

Виражаючи величини у частинах, дробовий числівник не сполучається зі словом *«частина»*, воно тільки мислиться: *одна четверта* (частина), *дві третіх* (частин), *одна сьома* (частина).

Змішані дробові величини передаються сполученням власне кількісних і дробових числівників: *три і одна п'ята кілограма, одна і дві третіх доби.*

Особливістю дробових числівників є те, що вони можуть поєднуватися з **іменниками**, які **не піддаються лічбі**, наприклад : *дві третіх земної атмосфери, одна четверта запасів цукру (зерна, вугілля),* широко сполучаються з **абстрактними** та **речовинними** іменниками, наприклад : *одна друга вершків, дві п'ятих піску, одна третя роботи, одна четверта висоти* тощо.

Іменник при дробовому числівникові може стояти у формі Р. в. однини (якщо позначає предмет виміру або одиницю виміру – *година, кілограм, тонна, кілометр* та ін.), і виміру підлягає **один предмет, якась сукупність** чи **неподільна єдність** або у формі **Р. в. множини – вимір кількох однорідних предметів, іменник множинної форми (***одна друга Землі (планета) і земель (посівних площ), дві третіх урожаю і урожаїв (кількох років), одна сьома Карпат* та ін.).

Дробові величини можуть позначатися іменниками з кількісно-предметним значенням *третина = одна третя, чверть = одна четверта, половина = одна друга.*

У конструкціях типу *дві з половиною години, шість з половиною гектарів* (кілометрів) ці слова виступають як числівники.

<u>За значенням до дробових належать числівники :</u>

півтора (поєднується з іменниками чол. і середн. роду): *півтора дня, півтора місяця;*

півтори (сполучається з іменниками жін. р. у Р. в. одн.): *півтори доби, півтори години;*

півтораста (сполучається з іменниками **Р. в. мнж.**): *півтораста тонн (центнерів)*та ін.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Із засобів масової інформації виписати десять реень із складеними числівниками, визначити їхні морфологічні особливості та синтаксичну роль.

Завдання 2. Із Фразеологічного словника української мови випишіть фразеологічні одиниці з кількісним значенням за зразком.

Зразок : хоч греблю гати** – «дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь» : – Чому не йдеш заміж, Олесю? – питає стара тітка. – Женихів у тебе, хвалить Бога, як цвіту в городі, **хоч греблю гати (ФСУМ, 1, с.170).

Завдання 3. Підготуйте відповіді на питання

1. Яку частину мови називають числівником?

2. Які морфологічні ознаки властиві числівнику?

3. Які синтаксичні функції виконує числівник у реченні? Приклади доберіть із ЗМІ.

4. Які семантичні розряди числівників виділяють у сучасній українській мові?

5. Які числівники називають власне-кількісними?

6. Які граматичні ознаки властиві власне-кількісним числівникам?

7. Які числівники називають неозначено-кількісними?

8. Які граматичні ознаки властиві неозначено-кількісним числівникам?

9. Які числівники називають збірними?

10. Які граматичні ознаки властиві збірним числівникам?

11. Які числівники називають дробовими?

12. Які граматичні ознаки властиві дробовим числівникам?

13. Які числівники називають порядковими?

14. Які граматичні ознаки властиві порядковим числівникам?

15. Які числівники називають простими?

16. Які числівники називають складними?

17. Які числівники називають складеними?

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

У сучасній українській мові виділяють шість основних типів словозміни числівників (кожен з типів представлений невеликою кількістю лексичних одиниць, іноді навіть одним словом).

І. Числівник *один, одна, одно (одне)* відмінюється як займенники *той, та, те:*

Н. *один, одна, одне, одні*

Р. *одного, однієї / одної, одного, одних*

Д. *одному, одній, одному, одним*

З. ***Н.в.*** *або* ***Р. в.***

О. *одним, однією / одною, одним, одними*

М. (на, у) *одному / однім, одній, одному / однім, одних.*

У родовому та орудному відмінках числівник *один* має дві паралельні форми жіночого роду: *однієї, однією* (як звичайно у займенника *та)* і *одної, одною* (як у прикметників: *доброї, доброю; нової, новою* та ін.).

ІІ. Числівники *два, три, чотири* належать до одного типу відмінювання :

Н. *два, три, чотири*

Р. *двох, трьох, чотирьох*

Д. *двом, трьом, чотирьом*

З. ***Н.в.*** *або* ***Р. в.***

О. *двома, трьома, чотирма*

М. (на, у) *двох, трьох, чотирьох*

III. Числівники *п'ять – двадцять, тридцять – вісімдесят* мають у непрямих відмінках однакові закінчення і становлять один тип відмінювання:

Н. *п'ять; п'ятнадцять; тридцять*

Р. *п'яти / п'ятьох; п'ятнадцяти / п'ятнадцятьох; тридцяти / тридцятьох;*

Д. *п'яти / п'ятьом; п'ятнадцяти / п'ятнадцятьом; тридцяти / тридцятьом;*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *п'ятьма / п'ятьома; п'ятнадцятьма / п'ятнадцятьома; тридцятьма / тридцятьома;*

М. (на, у) *п'яти / п'ятьох; п'ятнадцяти / п'ятнадцятьох; тридцяти / тридцятьох.*

У знахідному відмінку числівники *п'ять – десять* мають або форму називного, або форму родового (в другому її варіанті) відмінка – залежно від іменника, з яким сполучається числівник: *прочитав п'ять сторінок* і *зустрів п'ятьох військових, купив двадцять зошитів* і *запросив двадцятьох товаришів.*

Відзначені особливості відмінювання числівників *п'ять – десять* у повній мірі властиві складним числівникам з другою частішою ***-дцять, -десят*** *(одинадцять – дев'ятнадцята, двадцять, тридцять, п'ятдесят, вісімдесят),* які разом з числівниками *п'ять – десять* утворюють зараз один тип відмінювання.

IV. Числівники *сорок, дев'яносто* і *сто* <u>в усіх непрямих відмінках</u> (крім знахідного, що збігається з називним) мають закінчення **-а:** *сорока, дев'яноста, ста.*

Н. сто дев'яносто

Р. *ста дев'яноста*

Д. *ста дев'яноста*

З. *ста дев'яноста*

О. *ста дев'яноста*

М. *ста дев'яноста*

V. Однаково відмінюються складні числівники на означення сотень *(двісті – дев'ятсот).* **У них відмінюються обидві частини, які в усіх випадках пишуться разом:**

Н. *двісті, триста, чотириста*

Р. *двохсот, трьохсот, чотирьохсот*

Д. *двомстам, трьомстам, чотирьомстам*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *двомастами, трьомастами, чотирмастами*

М. (на, у) *двохстах, трьохстах, чотирьохстах*

Н. *п'ятсот, сімсот, дев'ятсот*

Р. *п'ятисот, семисот, дев'ятисот*

Д. *п'ятистам, семистам, дев'ятистам*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *п'ятьмастами /п'ятьомастами; сьомастами / сімомастами; дев'ятьмастами /дев'ятьомастами*

М. (на, у) *п'ятистах, семистах, дев'ятистах*

У сучасній українській літературній мові перша частина складних числівників ***двісті – дев'ятсот*** відмінюється як звичайний власне кількісний числівник ***два – дев'ять.*** Але з двох паралельних форм, які звичайно мають при відмінюванні числівники ***п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять***, у родовому, давальному і місцевому відмінках числівників *п'ятсот – дев'ятсот* закріпилася лише форма на **-и :** *п'ятисот, п'ятистам, на п'ятистах; шестисот, шестистам, на шестистах; семисот, семистам, на семистах; восьмисот, восьмистам, на восьмистах; дев'ятисот, дев'ятистам, на дев'ятистах.*

В орудному відмінку можливі обидва відмінкові варіанти : *п'ятьмастами* і *п'ятьомастами, шістьмастами* і *шістьомастами, сьомастами* і *сімомастами, вісьмастами* і *вісьмомастами, дев'ятьмастами* і *дев'ятьомастами.*

VI. Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* мають іменниковий тип словозміни.

Тисяча відмінюється як іменники мішаної групи І відміни, ***мільйон, мільярд*** – як іменники твердої групи ІІ відміни, ***нуль*** – як іменник м'якої групи ІІ відміни.

Всі інші числівники, зокрема збірні та неозначено-кількісні, за особливостями відмінювання приєднуються до певного типу відмінювання числівників (переважно до другого і третього).

Збірні числівники ***двоє, троє, четверо*** у непрямих відмінках мають форми власне кількісних числівників *два, три, чотири:*

Н. *двоє, троє, четверо*

Р. *двох, трьох, чотирьох*

Д. *двом, трьом, чотирьом*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *двома, трьома, чотирма*

М. (на, у) двох, трьох, чотирьох

Збірні числівники ***п'ятеро – десятеро, одинадцятеро – дев'ятнадцятеро, двадцятеро, тридцятеро*** у непрямих відмінках теж **мають форми відповідних власне кількісних числівників** в їхніх других, паралельних відмінкових варіантах на **-ох, -ом.** В орудному відмінку можливі варіанти на ***-ма*** та ***-ома:***

Н. *п'ятеро, дванадцятеро*

Р. *п'ятьох, дванадцятьох*

Д. *п'ятьом, дванадцятьом*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *п'ятьма / п'ятьома, дванадцятьма / дванадцятьома*

М. (на, у) *п'ятьох, дванадцятьох*

Збірні числівники *обидва (обидві), обоє* у непрямих відмінках мають спільну систему форм і відмінюються за зразком числівника *два,* наприклад :

Н. *обидва*

Р. *обох*

Д. *обом*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *обома*

М. (на, у) *обох.*

Неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька, багато, небагато* особливостями закінчень у непрямих відмінках відповідають означено-кількісним числівникам **II типу відмінювання,** зокрема : *кілька, декілька* відмінюються, як числівник *два,* наприклад :

Н. *кілька*

Р. *кількох*

Д. *кільком*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *кількома*

М. (на, у) *кількох*

Числівники *багато, небагато* відмінюються у сучасній українській літературній мові як числівники *три, чотири,* наприклад:

Н. *багато*

Р. *багатьох*

Д. *багатьом*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *багатьма / багатьома*

М. (на, у) *багатьох.*

Неозначено-кількісні числівники *кільканадцять, кількадесят, стонадцять* особливостями закінчень відповідають означено-кількісним числівникам **III типу відмінювання.** Вони відмінюються, як числівник *п'ять,* і мають обидві відмінкові форми, наприклад:

Н. *кільканадцять*

Р. *кільканадцяти / кільканадцятьох*

Д. *кільканадцяти / кільканадцятьом*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *кільканадцятьма / кільканадцятьома*

М. (на, у) *кільканадцяти, (на кільканадцятьох).*

Не мають форм словозміни дробові числівники *пів, півтора (півтори), півтораста,* неозначено-кількісні числівники *мало, немало, чимало* та рідковживані збірні числівники *двійко, трійко, четвірко, п'ятірко.*

Слова *пів, мало, немало, чимало, двійко, трійко, четвірко, п'ятірко* взагалі не мисляться з формами непрямих відмінків іменників, крім родового однини *(пів оберта, мало тепла, чимало світла)* або родового множини *(мало доказів, чимало фактів, двійко хлоп'ят).*

У складених числівниках відмінюється кожний компонент. Складові частини цих числівників відмінюються, як відповідні прості або складні числівники:

Н. *двісті п'ятдесят чотири*

Р. *двохсот п'ятдесяти чотирьох,*
двохсот п'ятдесятьох чотирьох

Д. *двомстам п'ятдесяти чотирьом,*
двомстам п'ятдесятьом чотирьом

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *двомастами п'ятдесятьма чотирма,*
двомастами п'ятдесятьома чотирма

М. (на, у) *двохстах п'ятдесяти чотирьох,*
двохстах п'ятдесятьох чотирьох

Дробові числівники мають змішаний тип відмінювання. Чисельник відмінюється як звичайний власне кількісний числівник, знаменник – як порядковий прикметник :

Н. *дві третіх, п'ять сьомих*

Р. *двох третіх, п'яти сьомих*

Д. *двом третім, п'яти сьомим*

З. ***Н. в.*** *або* ***Р. в.***

О. *двома третіми, п'ятьма сьомими*

М. (на, у) *двох третіх, п'яти сьомих*

Якщо непрямим відмінкам власне кількісного числівника, що є чисельником дробу, властиві паралельні форми, то у дробовій назві віддається перевага першому варіантові форм: у родовому, давальному і місцевому відмінках – формам на **-и** *(п'яти, шести),* в

орудному – формі на **-ма** *(п'ятьма, шістьма);* знахідний відмінок чисельника у дробових числівниках збігається з називним (за винятком дробів з чисельником *одна: одну восьму, одну десяту).*

Знаменник дробового числівника відмінюється, як порядковий прикметник у множині. При чисельнику, що має форму називного – знахідного або родового відмінка, знаменник стоїть у формі родового відмінка *(дві третіх, двох третіх; п'ять сьомих, п'яти сьомих).* При всіх інших відмінкових формах чисельника знаменник має ту ж відмінкову форму, що й чисельник *(двом третім, двома третіми, на двох третіх; п'яти сьомим, п'ятьма сьомими, на п'яти сьомих).* Винятком є лише дробові числівники з чисельником *один (одна).* Знаменник у таких числових назвах завжди стоїть в однині і має відмінкові форми, які збігаються з відмінковими формами чисельника *(одна десята, однієї десятої, одній десятій, одні / десяту, однією десятою, на одній десятій).*

У змішаних дробових назвах відмінюються всі складові частини: *сім цілих і три п'ятих, семи цілих і трьох п'ятих, семи цілим і трьом п'ятим, сьома цілими і трьома п'ятими, на семи цілих і трьох п'ятих.*

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Запишіть усі цифри словами.

Зразок : *від 387 відняти 112 : від трьохсот вісімдесяти семи відняти сто дванадцять; від трьохсот вісімдесятьох сімох відняти сто дванадцять.*

В-1. Від 14 765 відняти 12 231; від 176 685 відняти 317; із 659 147 туристичними групами;

В-2. Від 43 897 відняти 12 938; від 917 676 відняти 907; із 118 994 ящиками;

В-3. Від 43 673 відняти 2 835; від 565 344 відняти 907; із 778 959 туристичними групами;

В-4. Від 123 794 відняти 98 607; від 818 978 відняти 907; за 444 555 будинками

В-5. Від 43897 відняти 12938; від 998 777 відняти 455; із 676 848 трояндами.

Завдання 2. Провідміняйте складені власне кількісні числівники.

В-1. 144 595; 765 498.

В-2. 515 918; 456 756.

В-3. 947 675; 148 879.

В-4. 789 444;555 147.

В-5. 888 696; 354 747.

Завдання 3. Підготуйте відповіді на питання

1. Які типи відмінювання власне кількісних числівників виділяють у сучасній українській мові?
2. Які числівники відмінюються за першим типом?
3. Які числівники відмінюються за другим типом?
4. Які числівники відмінюються за третім типом?
5. Які числівники відмінюються за четвертим типом?
6. Які числівники відмінюються за п'ятим типом?
7. Які числівники відмінюються за шостим типом?
8. Як відмінюються складені власне кількісні числівники?
9. Як відмінюються збірні числівники?
10. Які правила відмінювання дробових числівників ?
11. Які правила відмінювання неозначено-кількісних числівників?
12. Як відмінюються порядкові числівники?

ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Займенники утворюють систему **слів-субститутів** (**слів-замінників**), які виявляють значеннєву, морфологічну і синтаксичну спільність з відповідними частинами мови [Енциклопедія, 2000. С. 173].

Як частина мови займенник становить особливий клас слів, позбавлених конкретно виявленого матеріального змісту; вони виступають еквівалентами *іменників, прикметників, числівників,* даючи найзагальніше поняття про предметність, ознаку й число.

Наприклад: ***Вишневецького*** *брала досада.* ***Він*** *заїжджав у гості до Замойського й все бачив, що князь Заславський виїжджав з двору канцлера на своєму чудовому коні.* (І. Нечуй-Левицький); *Виговський кинув очима на молоду панну. Його вразили її блискучі* ***карі*** *очі та* ***темно-русі густі*** *брови.* ***Ті*** *очі,* ***ті*** *брови так були схожі на його* ***темно-карі*** *очі та* ***темно-русі густі*** *брови…*(І. Нечуй-Левицький).

У сучасній українській мові до складу займенників відносять групи слів, які є найзагальнішим позначенням предметів, істот, явищ, понять або ознак.

У процесі мовлення, за конкретних умов, займенники набувають значення дійсних осіб, речей, ознак.

Завдяки такій семантиці займенники вживають дуже широко, тому, незважаючи на порівняно невелику кількість займенникових слів, вага їх у мовленні досить вагома.

Займенником називається частина мови, яка узагальнено вказує на предмети, ознаки або кількість, не називаючи їх. У процесі мовлення значення займенників конкретизується через контекст [СУЛМ, 2000. С. 247].

Займенниками називаються слова, що вказують на предмети, ознаки або кількість, не називаючи їх. Відповідні лексичні одиниці об'єднуються у складі однієї частини мови на основі спільної для них функції заміщення слів-назв, які позначають предмети і ознаки в найширшому розумінні цих понять, а також кількості і ознаки ознак [СУЛМ,1997. С. 393].

Займенниками називаються слова, що вказують на предмети, ознаки або кількість, не називаючи їх [ГУМ, 2010. С. 221].

За будовою усі займенники поділяються на три групи:

1) **Прості** – їх переважна більшість (я, ти, він, вона, ми, ви, себе, вони та ін.)

2) **Складні,** до яких належать: неозначені займенники (*дехто, абищо, казна-що, хтозна-що, хтось, що-небудь, будь-що, будь-який*); заперечні (*ніхто,ніщо, ніякий, нічий*); питально-відносні **хто** (утворенні з не членного займенника **къ** + **то**) і **що** (із старої нечленної форми **чь** + **то**); означальний займенник **кожний** (утворений із нечленного**къ**, що поєднувався із словотворчою часткою **жд** та суфіксом **н**).

3) **Складені,** до яких відносяться займенники типу *той самий, що таке, той чи інший, одне і теж* та ін.

Втрачаючи своє реальне лексичне значення деякі **іменники, прикметники і числівники** можуть набувати узагальнено-вказівного значення і переходити в займенники.

За значенням і граматичними ознаками займенникові слова поділяють по-різному, зокрема, виділяють:

1) узагальнено - предметні (іменникові);

2) узагальнено - якісні (прикметникові);

3) **узагальнено-кількісні (числівникові)** [ГУМ, 2010. С. 227]

Враховуючи семантичні та граматичні особливості займенників, за співвідношенням з іншими частинами мови розрізняють :

– **іменникові** (*узагальнено-предметні*);

– **прикметникові** (*узагальнено-якісні*);

– **числівникові** (*узагальнено-кількісні*);

– **прислівникові** (*узагальнено-адвербіальні*) [СУЛМ, 1997. С. 398].

Два останні розряди традиційно розглядаються як відповідні значеннєві розряди у складі числівника і прикметника.

УЗАГАЛЬНЕНО-ПРЕДМЕТНІ ЗАЙМЕННИКИ співвідносяться з іменниками, дають вказівку на предмет і характеризуються спільними з іменниками граматичними ознаками : наявністю категорії роду (*він, вона, воно),* що виражається за допомогою **нульової флексії** (чол. р.), **флексій -а,** (жін. р.), **флексії -о** (середн. р.).

Усім іншим **узагальнено-предметним** займенникам характерне синтаксичне вираження категорій роду (*я прийшла додому, я прочитав книгу*) (***я, ти*** – не мають категорії роду).

Особові займенники ***я – ми, ти – ви,*** протиставляються як форми однини і множини, але категорія числа в них не має словозмінного характеру.

У займенників ***він (вона, воно)*** за допомогою числа протиставляються значення одиничності (не одиничності) осіб або предметів ***вони***.

Зворотний займенник *себе,* а також **питально-відносні** і **заперечні займенники** не мають морфологічних *категорій роду і числа.*

Категорія відмінка властива всім узагальнено-предметним займенникам.

Синтаксична роль цих займенників тотожна синтаксичній ролі іменників.

За значенням **узагальнено-предметні** займенники поділяють на:

- **особові** (*я, ти, ми, ви);*
- **особово-вказівні** *(він, вона, воно, вони)*;
- **зворотний** (*себе*);
- **питально-відносні** (*хто, що*);
- **заперечні** (*ніхто, ніщо*);
- **неозначені** (*хто-небудь, хтось, будь-хто, казна-хто, абихто, дехто, що-небудь, щось, будь-що, казна-що, абищо, дещо, що-будь*).

УЗАГАЛЬНЕНО-ЯКІСНІ ЗАЙМЕННИКИ характеризуються узагальнено-якісним значенням, їх вживають замість прикметників.

Вказівні займенники за значенням не співвідносяться з прикметниками, але повністю уподібнюються до них за морфологічними категоріями і синтаксичними функціями.

До узагальнено-якісних займенників належать:

- **присвійні** *(мій, твій, наш, ваш, свій, їхній*);
- **вказівні** (*цей, той, такий*);
- **означальні** (*сам, самий, весь, всякий, кожний, жодний, інший*);
- **питально-відносні** (*який, чий*);
- **неозначені** (*який-небудь, будь-який, абиякий, якийсь, чий-небудь, абичий, казна-який, казна-чий* тощо);
- **заперечні** (*ніякий, нікотрий, нічий*) займенники.

Узагальнено-якісним займенникам властиві синтаксично-залежні від іменників словозмінні категорії роду, числа і відмінка.

Виняток становлять присвійні займенники **його (її, їх)**, які набули присвійної функції внаслідок функціональної транспозиції **Р. в. однини і множини предметно-особового займенника.**

Наприклад: *Катерина розказала все, що говорив їй Виговський, так гарно, що обидві панії слухали* ***її*** *з великою цікавістю* (І. Нечуй-Левицький). *Я* ***її*** *доглядатиму, як свою дитину* (І. Нечуй-Левицький); ***Її*** *кругленькі та куценькі, як тарахоньки, щічки, неначе підсунуті аж під самісінькі очі, поморщились і стали схожі на печені яблука…* (І. Нечуй-Левицький); *Усе* ***її*** *куце лице з темними блискучими очима стало веселе-веселе…* (І. Нечуй-Левицький).

УЗАГАЛЬНЕНО-КІЛЬКІСНІ ЗАЙМЕННИКИ вказують кількість (**стільки, скільки**) або порядок предметів при лічбі (**котрий**) і за морфологічними ознаками співвідносяться з числівниками. Слова **стільки** і **скільки** змінюються за відмінками, а **котрий** – за відмінками, родами і числами.

До **узагальнено-кількісних** займенників належать:

питально-відносні (*скільки, котрий*);

вказівний (*стільки*);

неозначені (*скільки-небудь, скількись, хтозна-скільки, котрийсь, котрий-небудь*).

Займенники, які вказують на кількість предметів, у реченні разом з відмінковою керованою формою іменника виступають підметом, **З. в.** – додатком, у **Р. в., Д. в., О. в., М. в.** займенники **скільки, стільки** – узгодженим означенням.

За своїми значеннями займенники поділяються на дев'ять розрядів: **особові, особово-вказівні, зворотні, присвійні, вказівні, питально-відносні, означальні, заперечні** та **неозначені.**

1. До **особових** належать займенники ***я, ми, ти, ви.***

Займенники **я, ми** (І ос.) **вказують на особу мовця, ти, ви** (ІІ ос.) – **на особу співбесідника, або адресата мовлення.**

Займенники ***ми*** і ***ви*** виражають також вказівку на кількох мовців – тих хто говорить і тих, до кого звернена мова.

Семантика займенників ***ми*** і ***ви*** неоднозначна. ***Ми*** – це не тільки ***я***, сюди включають ***я і ти; я, ти і він, вона*** і т. ін.

Тому займенникові пари ***я – ми***, ***ти – ви***, умовно сприймаються як супletивні форми однини і множини.

Займенники ***я, ти*** можуть мати значення узагальненої особи : *Коли б я знав, де впаду, то соломки підмостив би.*

«От і читай, і йми ти їм віри!» (Т. Шевченко).

Займенники ***ми, ви*** можуть позначати лише одну особу, коли вживається замість займенників ***я, ти.*** Наприклад: *ми з вами, ми з тобою і т. ін.; замість я з вами, я тобою, тобто я і ти, я і ви.*

Замість одиничного займенника ***я*** часто вживається авторське ***ми***, що вносить відтінок співрозмови з читачем: *«Після великої зими, За Катерини за цариці, Москаль ту викопав криницю; А як він викопав, то* ***ми*** *Оце розкажемо в пригоді»* (Т. Шевченко).

Вживання ***ми*** замість ***я*** властиве науковому та офіційно-діловому мовленню.

Займенник ***ви*** стосується однієї особи, коли вживається як форма пошанної множини.

Займенники ***я*** і ***ти*** значення граматичного роду формально не виражають.

Займенники І і ІІ особи вказують тільки на осіб, але за умови персоніфікації можуть співвідноситися і з назвами неосіб.

2. Особово-вказівні займенники – *він, вона, воно, вони.*

Займенники ***він, (вона, воно)*** вказують на ІІІ особу – **ту, про яку говорять,** або **на предмет, про який йде мова.**

Займенник ***він*** співвідноситься з іменниками чоловічого роду, ***вона*** – з іменниками жіночого роду, ***воно*** – з іменниками середнього роду.

Займенник ***вони*** є спільною формою множини для всіх трьох родів.

Вживання займенника ***він*** замість ***ти*** надає відтінку зневажливого ставлення до особи.

Форма ***вони*** може вживатися як пошанна стосовно однієї особи, або набувати неозначено-особового значення.

3. Зворотний займенник *себе* вказує на відношення виконавця (суб'єкта) дії до самого себе, наприклад: *вона перемогла себе; він думав про себе* та ін.

Зворотний займенник не має форми **Н. в.**, постійно вживається у формах непрямих відмінків.

Граматичного значення роду і числа цей займенник не має. Вказівка на стать особи і кількісний вияв подається у реченні через синтаксичні зв'язки з іншими словами, наприклад : *вони примусили себе повернутись; Олена запитувала себе і не могла знайти відповідь на хвилююче запитання.*

У реченні зворотний займенник виконує роль додатка.

У формі **Д. в.** зворотний займенник може переходити до розряду часток, наприклад: *Вона сиділа собі й мріяла про далеку подорож. Ти створив собі образ богині і вдивлявся в нього щомиті.*

4. Присвійні займенники вказують на належність предмета І особі – ***мій (наш);*** ІІ особі – ***твій (ваш);*** будь-якій особі – **свій (свої)**.

Вказівка на приналежність предмета ІІІ особі виражається за допомогою форм **Р. в.** особово-вказівних займенників: **його, її, їх** (*його ідея, її парфуми, її бібліотека*).

За значенням і граматичними ознаками присвійні займенники співвідносяться з прикметниками, тобто подібно до них присвійні займенники змінюються за родами, числами і відмінками.

Займенники, вжиті без іменника, субстантивуються і набувають предметного значення, наприклад : ***мій, твій*** у значенні чоловік; ***моя, твоя*** у значенні жінка або наречена; ***наш, наші*** в узагальненому значенні осіб, близьких по крові, по духу, за соціальною чи національною ознакою (*Наші здобули перемоги. Мої примусили відвідувати спортивний зал).*

5. Вказівні займенники *цей (заст. сей), стільки, той (отой), такий (отакий)* вказують на предмети /на один предмет з ряду однорідних/, ознаки предметів, їх кількість.

Вказівні займенники ***цей, той (отой), такий (отакий)*** за значенням і граматичними ознаками співвідносні з прикметниками і подібно до них змінюються за відмінками, родами і числами.

Займенник ***стільки*** вказує на невизначений або невизначено-великий кількісний вияв предмета, наприклад: *Давно вже не випадало* ***стільки*** *опадів.*

За морфологічними ознаками займенник ***стільки*** подібно до кількісних числівників у ***Н. в.*** й ***З. в.*** він керує формою іменника Р. в. однини або множини, а в непрямих відмінках узгоджується з іменником у формі множини: *стільки днів, стількох днів, стількома днями.*

6. Означальні займенники *сам, самий, весь (увесь), усякий, кожний (кожен), жоден, інший* узагальнено вказують на ознаки предметів.

Займенник **сам** виражає значення самостійності «один» і вживається з іменниками назвами істот або особовими займенниками, змінюючись за родами і числами (*Дівчинка сама перейшла річку; вона сама визначила корінь* та ін.).

Займенники ***сам*** і ***самий*** можуть вживатися при іменниках, вказуючи на крайню просторову чи часову межу (*у самому кінці аудиторії, на саме Різдво*), тоді вони наближаються за значенням до часток ***якраз, саме, аж*** / *на саме Різдво – якраз на Різдво/ аж на Різдво*.

Займенник ***весь (увесь)***, пов'язуючись з іменником, вказує на охоплення предмета ознакою або дією сукупно: *Вся земля залита весняним сонцем.*

Займенники ***кожний, кожен, усякий*** (рідше **усяк**) є засобом виділення предмета з сукупності однорідних предметів.

Займенник ***інший*** вказує на предмет чи особу, виражаючи відмежування його від подібних йому: *Книги придбали для іншого читального залу.*

За значенням і граматичними ознаками означальні займенники співвідносяться з прикметниками і подібно до них змінюються за родами, числами, відмінками.

7. Питально-відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* вживаються для оформлення питання про осіб, предмети, ознаки, якості або порядок предметів при лічбі.

Питально-відносні займенники ***хто, що, який, котрий*** можуть вказувати на невизначену особу, предмет чи якість (*Він різко зупинився, мов його хто попередив про перешкоду*).

У структурі складнопідрядного речення відносні займенники, як сполучні слова, поєднують підрядне речення з головними і виступає членом речення.

Питальний займенник. *А хто там за старшого?*

Відносний займенник. *Хто хоче щастя зазнати, той повинен свій край шанувати* (Нар. тв.).

Займенники *хто, що* змінюються за відмінками, не мають роду і числа, хоча в контексті вказівка може бути: *Хто такий, хто така? Що таке?* Із займенниками що пов'язуються слова у формі середнього роду (*Що упало?, Що наше?)*

Займенники ***який, чий, котрий*** подібно до прикметників змінюються за родами, числами, відмінками.

Займенник ***скільки*** у ***Н. в.*** і ***З. в.*** пов'язуються з іменниками у ***Р. в.*** (*скільки учнів*?), а в усіх інших відмінках узгоджується з іменником (*У скількох студентів? Скількома мовами ви розмовляєте?).*

8. Заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки* утворені від питальних займенників за допомогою частки ***ні (ані).***

Вони виражають ті самі значення щодо осіб, предметів, ознак, кількостей і порядку предметів, що й питальні займенники, але в заперечній формі, мають і ті самі граматичні ознаки.

Відмінність у формі вираження відповідних відношень (до осіб, предметів, ознак, тощо) у питальних, відносних і заперечних займенниках виявляється у тому, що питальні вживаються у

питальних реченнях, відносні – у розповідних, а заперечні – у заперечних реченнях.

Заперечні займенники в українській мові є другою формою вираження заперечення при основному запереченні, що здійснюється за допомогою частки не.

9. Неозначені займенники творяться від питальних займенників за допомогою часток ***аби- , де-, будь-, небудь-, казна-, хтозна-, -сь,*** що вносять відтінок невизначеності особи, предмета або його якості, кількості: ***абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтось; деякий, дечий, чийсь, казна-скільки, котрийсь*** і т. ін.

Вживання різних частин мови в ролі займенників називають **прономіналізацією**.

Наприклад: числівник **один** часто вживається:

а) в ролі неозначеного займенника якийсь: один комарик молодий розхвастався перед старим (Л.Гл.);

б) в ролі означального займенника: далека нам путь, але ми не одні (у заченні не самі);

в) у сполученні із заперечно-підсилювальною часткою ні у значенні «ніхто», «жоден»: Не милує, не минає ніде ні одного; за титаря ляхам платить, за батька святого… (Т. Шевченко).

Прономіналізації піддаються прикметники *цілий* (у значенні означального займенника *весь*), *перший-ліпший* (у значенні означального займенника *всякий*), *певний* (у значенні деякий, *якийсь*).

Іменники *людина, хлопець, жінка, справа, діло* у контексті можуть набувати вказівного значення: Діло було зимою (це було).

У сполученні з присвійними займенниками іменник (*ваш*) брат набуває значення особово - вказівного займенника.

То вже *ваш брат,* буває, соромиться сто метрів пішки пройти… (Тютюнник).

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Визначіть розряди займенників за значенням, ужитих у запропонованому тексті.

В-1. Де я тоді опинився, де пробував і що діяв? Ніхто не простежував моїх шляхів і моїх років. Тільки невиразні згадки про човни – липи, які, ховаючись по лугах та очеретах, вберегли від панського ока запорожці, та про самовільні походи на море. То шість лип, то дев'ять, то вже й сімнадцять спільно з донцями Тимофія Яковлева – і щоразу пострах на Чорному морі, бо ж не було там для мене таємниць, не було загроз, опріч стихій. В лютій неволі турецькій був товмачем у капудан – паші, тож знав тепер, де стругають бусурмани свої галери, де збираються для нападків на берег наш, де знаходять прихистки. З відчайдухами, в бурю, ховаючись за високою хвилею, вдаряли на турецькі гавані, палили недострyгані галери, нападали на околиці Варни й Синопа (П. Загребельний).

В-2. Щастя, що не довелося мені бачити того поганьблення козацького звання і роду нашого всього, бо при виїзді з табору

відлучено мене від посольства і попроваджено служебниками королівського комісара Адама Киселя по розбагнених од дощів дорогах до старої дерев'яної церковці на краю долини, де мене буцімто хотів бачити сам прийшлий8 пан сенатор, він же каштелян брацлавський, володар багатих маєтностей на Київщині, Поділлі й Волині, власник Гощанського замку, майбутній воєвода київський, гарячий прихильник грецької віри, як він сам казав, ще більший прихильник замирень з козацтвом, про що вже й не казав, а всіляко дбав, вигадуючи нові та нові сильця і пастки, в які ускочила б Україна (П. Загребельний).

В-3. Від соборної площі завернув я у вузьку тиху вуличку, що йшла поза переяславським базаром, та тут довелося осадити коня, бо вуличка загачена була чередою, що поверталася з пасовиська. Корови брели поволі, напасені, бокаті, вим'я в кожної набрякло від молока так, що аж розпирало задні ноги, золотий пил вставав за чередою, лягав на дерева, на густий спориш, на рожеві мальви, що визирали з – за тинів, тягнувся широкими пасмугами у відчинені ворота тих дворів, куди завертала то одна, то друга корова, відлучаючись від череди. Повільні пастухи з порожніми (бо весь припас з'їли за день) полотняними торбами за спиною йшли позад череди, прогрібаючи босими міцними ногами широкі борозни в золотому пилі, а їхні малі підпаски жваво пров'юнювалися між корів і закручували хвости то тій, то іншій, щоб знала, в який двір завертати, хоч корови знали й самі, мало не підстрибом кидаючись до своїх господинь, що ждали їх з дійницями…(П. Загребельний).

В-4. Жінка ще зовсім молода, але знищена, як і все обійстя, як той будинок у глибині двору, як вбрання на ній. Стояла, тримаючи за руку дівчинку десяти або дванадцяти років, висока, може тридцятилітня, обличчя позначене суворою тонкою красою, незвично бліде, чорне волосся покрите кибалкою, колись ошатною, тепер майже знищеною, сукня теж колись була вишукана й дорога, шовкова, з фалбанками й мереживом, але тепер це вже була й не сукня, а лиш спогад про неї, нагадування про часи ліпші, може навіть буйні та безтурботні, від яких тільки й лишилися ці фалбанки на сукні та гордий вираз обличчя в жінки, що, забачивши чужих вершників на своїй вулиці, прибрала поставу ще незалежнішу, тільки якось сором'язливо намагалася сховати куди – небудь свої босі ноги – видовище болісне й неспокусливе (П. Загребельний).

В-5. Я промимрив щось про Марка Здуневського і про те, що вже мовби знаю її і що… Вона тим часом марно намагалася сховати від мене свої босі ноги. Здається, в цьому для неї зосередився тепер увесь світ з його невигодами й прокляттями. Босі ноги, босі ноги перед незнайомим, з усього видати, багатим козаком. Темний рум'янець сорому заливав пані Раїні лице, шию, руки, а може й не сорому, а гніву на мене, що так негадано вдерся в її убогість, в її немаєтність, але ж не погнобленість духу! Розгублено торкала тонкими пальцями шию. Задихалася. Та й зламатися остаточно не мала наміру! Видобулася з миттєвого занепаду, гордо скинула головою, прикрила очі повіками (а мале тим часом блискало на мене сірими очима з-під темних бровенят, і залізна моя пам'ять вхопила ті сірі очі… (П. Загребельний).

Завдання 2. Підготуйте відповіді на питання.

1. Яку частину мови називають займенником?

2. Який лінгвістичний статус займенника? Яке місце займенника у традиційній класифікації частин мови?

3. Які морфологічні ознаки властиві займеннику сучасної української ?

4. Яку синтаксичну роль виконують займенники? Приклади доберіть із творів Т. Шевченка.

5. Які займенники називаються узагальнено-предметними (іменниковими)?

6. Які займенники називаються узагальнено-якісними (прикметниковими)?

7. Які займенники називаються узагальнено-адвербіальними (прислівниковими) ?

8. Які розряди займенників за значенням виділяють у сучасній українській мові?

9. Які характерні особливості (значення, морфологічні ознаки) мають:

а) особові займенники;

б) особово-вказівні займенники;

в) зворотний займенник;

г) присвійні займенники;

ґ) вказівні займенники;

д) означальні займенники;

е) питально-відносні займенники;

є) заперечні займенники;

ж) неозначені займенники?

ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

У сучасній українській мові відмінкові парадигми займенників співвідносні з парадигмами іменників, прикметників і числівників.

Один тип відмінювання властивий **особовим займенникам**, **зворотному, присвійним** та **означальним.**

Для **вказівних, заперечних і неозначених займенників** властиві два різні типи парадигм.

Питально-відносні займенники відмінюють за трьома типами.

Особові займенники

	Однина	Множина	Однина	Множина
Н.	*я*	*ми*	*ти*	*ви*
Р.	*мене*	*нас*	*тебе*	*вас*
Д.	*мені*	*нам*	*тобі*	*вам*
З.	мене	*нас*	*тебе*	*вас*
О.	*мною*	*нами*	*тобою*	*вами*
М. (на, у)	*мені*	*нас*	*тобі*	*вас*

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	*він*	*вона*	*воно*	*вони*
Р.	*його, (у) нього*	*її, (у) неї*	*його, (у) нього*	*їх, (у) них*
Д.	*йому*	*їй*	*йому*	*їм*
З.	*його, (на) нього*	*її, (на) неї*	*його, (на) нього*	*їх, (на) них*
О.	*ним*	*нею*	*ним*	*ними*
М.	*(на) ньому / нім*	*(на) ній*	*(на) ньому*	*(на) них / (на) нім*

Отже, для багатьох відмінкових форм особових займенників властивий **суплетивізм**, тобто відмінкові форми мають не тільки різні флексії, але й відмінні основи.

Для відмінювання особових займенників загалом характерне протиставлення форми називного відмінка формам інших відмінків.

Більшість відмінкових форм особових займенників у сучасній українській мові є фонетичними відмінками до форм давньоруського періоду.

Займенник ***він (вона, воно)*** у непрямих відмінках після прийменників одержує приставний звук **[н]:** *до нього, від неї, з ним, з нею, при нім, при ній, до них, з ними*. Приставний звук **[н]** у цих формах появився внаслідок явища перерозкладу між колишніми прийменниками *вън, сън, кън* і формами займенника: *вън* + *емъ* дало *вънемъ,* пізніше *в нім* і под. За аналогією до таких випадків згодом приставний звук **[н]** почав уживатися й після інших прийменників, зокрема : *без нього, до неї.*

У літературній мові можна зустріти займенникові форми без приставного **[н]**, що є відбиттям досить поширеної говіркової особливості: *...Еней про теє – ні гугу; Бо на* ***його*** *туман пустила...; ...Всіх на Енея навертає Весільний збить з* ***його*** *вінець»* (І. Котляревський); *Поклала мати коло хати Маленьких діточок своїх, Сама заснула коло* ***їх*** (Т. Шевченко).

Займенники 1-ї та 2-ї особи за давньоруської доби мали короткі форми ***ми, ти*** в давньому відмінку; ***мя, тя*** – в знахідному, що виступали паралельно із звичайними формами. У південно-західних говорах енклітичні форми займенників типу ***мі, ті, м'я, тя*** зберігаються й досі, що знаходить відбитя і в мові художньої літератури: «Одного ***тя*** маю» (Ю. Федькович).

Наведені короткі форми займенників з погляду сучасної літературної мови вважаються позанормативними.

Зворотний займенник

Н. –

Р. *себе*

Д. *собі*

З. *себе*

О. *собою*

М. (на, у) *собі*

Зворотний займенник ***себе*** не має форми називного відмінка, оскільки він у реченні ніколи не виражає суб'єкта, а завжди вказує на об'єкт думки. Форми непрямих відмінків цього займенника

збігаються з відповідними формами займенника ти. Займенникові енклітики в західноукраїнських говорах ***си, ся*** походять від давньоруських коротких форм зворотного займенника.

Присвійні займенники

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	*мій*	*моя*	*моє*	*мої*
Р.	*мого*	*моєї*	*мого*	*моїх*
Д.	*моєму*	*моїй*	*моєму*	*моїм*
З.	*Н. або Р.*	*мою*	*моє*	*Н. або Р.*
О.	*моїм*	*моєю*	*моїм*	*моїми*
М. (на, у)	*моєму / моїм*	*моїй*	*моєму / моїм*	*моїх*

За таким зразком відмінюються присвійні займенники ***твій, свій.*** Займенники ***наш, ваш*** відмінюються як прикметники з твердим приголосним основи, займенник ***їхній*** – як прикметники з м'яким приголосним основи.

Відмінкові форми присвійних займенників у сучасній українській мові загалом є фонетичними відповідниками форм давньоруської доби.

Форм родового відмінка однини ***мого, твого, свого*** утворились із давньоруських ***моего, твоего, своего*** через стадію ***мойого, твойого, свойого*** шляхом стягнення.

У говорах, а почасти і в мові художньої літератури зустрічаються давні не стягнені форми родового відмінка, наприклад: *Коли пісні* ***мойого*** *краю Пливуть у рідних голосах, Мені здається що збирає цілющі трави я в лугах* (М. Рильський).

У давньому і місцевому відмінках, навпаки, відповідно до нормативних нестягнених форм мова художньої літератури, як і народні говори, засвідчує стягнені форми ***мому, твому, свому,*** наприклад : *Що скаже бог деїстів* ***мому*** *серцю?»* (Л. Українка); *Блискучого літнього ранку Ходжу я по* ***свому*** *саду* (Л. Українка).

Форми ***моному, твойому, свойому,*** що зрідка фіксуються в писемній мові, належать до діалектних: «… *Я свойому рідному братику лихо наплакала!»* (М. Вовчок).

Форми місцевого відмінка на ***моєму, твоєму, своєму*** як паралельні в сучасній українській мові до первісних за походженням на ***моїм, твоїм, своїм*** утворилися під впливом форм давального відмінка.

Означальні займенники

	Однина			*Множина*
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	*весь (увесь), все (усе)*	*вся (уся)*	*весь (увесь),*	*всі (усі)*
Р.	*всього*	*всієї*	*всього*	*всіх*
Д.	*всьому*	*всій*	*всьому*	*всім*
З.	*Н. або Р.*	*всю*	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*
О.	*всім*	*всією*	*всім*	*всіма*
М. (на, у)	*всьому,*	*(на) всім*	*(на) всій*	*(на) всіх*

Питально-відносні займенники

Н. *хто, що*

Р. *кого, чого*

Д. *кому, чому*

З. *кого, що*

О. *ким, чим*

М. (на, у) *кому / кім, чому / чім*

Форми непрямих відмінків є фонетичними відповідниками давніх форм, що поряд з іншими, які не збереглися, вживалися за давньоруської доби.

Суплетивними відмінкові форми питально-відносних займенників сприймаються тільки з погляду сучасного їх фонетичного оформлення.

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	*чий, чиє*	*чия*	*чий, чиє*	*чиї*
Р.	*чийого*	*чиєї*	*чийого*	*чиїх*
Д.	*чийому, чиєму*	*чиїй*	*чийому, чиєму*	*чиїм*
З.	*Н. або Р.*	*чию*	*Н. або Р.*	*Н. або Р.*
О.	*чиїм*	*чиєю*	*чиїм*	*чиїми*
М. (на, у)	*чийому / чиїм*	*чиїй*	*чийому / чиїм*	*чиїх*

Відмінювання займенника скільки

Н. *скільки*

Р. *скількох*

Д. *скільком*

З. *Н. або Р.*

О. *скількома*

М. (на, у) *скількох*

Питально-відносні займенники ***який, котрий*** відмінюють як прикметники твердої групи. Наприклад :

Н. *який, котрий*

Р. *якого, котрого*

Д. *якому, котрому*

З. *Н або Р*

О. *яким, котрим*

М. (на, у) *якому, котрому*

Заперечні й неозначені займенники відмінюються за зразками відмінювання питально-відносних займенників:

ніхто – як ***хто***, ***нічий*** – як ***чий***, ***казна-що*** – як ***що***, ***скількись*** – як ***скільки*** та ін.

У неозначених займенників ***якийсь*** і ***чийсь*** у **Р. в.** і **З. в.** відмінках множини з'являється вставний (протетичний) [о]: ***якихось, чиїхось***; так само утворюється друга форма **О. в.** займенників ***хтось і щось : кимсь і кимось, чимсь і чимось.***

У відмінкових формах **заперечних займенників** з прийменником усі складові частини пишуться окремо.

Н. *ніхто*

Р. *нікого (ні до кого)*

Д. *нікому*

З. *Н. або Р.*

О. *ніким (ні з ким)*

М. *ні на кому*

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1. Визначіть відмінкові форми займенників, ужитих у запропонованому контексті.

В-1. Нагулявшись всмак на панських бенкетах, козацькі посланці вернулись на Україну з дорученою їм грамотою до Виговського і з затвердженими королем пунктами Гадяцької умови. Король надарував козацьку старшину правом шляхетства, але не всю. Дістали од короля шляхетське право навіть двірські гетьманові слуги, тимчасом як декотрі полковники не сподобились од короля такої честі. Козацькі посланці вернулись з Варшави до Чигирина аж перед Зеленими святками. Саме тоді поприїжджали до гетьмана полковники та сотники, щоб поздоровити гетьмана з празником по давньому козацькому звичаю. Гетьман жив тоді в Суботові, і козацька старшина й посланці поїхали до Суботова. Першого дня Зелених свят усі вони зібрались в просторній світлиці Богданового палацу. Світлиця була обквітчана клечинням, рутою та любистком. На вікнах, на столах стояли букети з півонії, півників, м'яти та рути. Підлога була посипана татарським зіллям, дрібною осокою

вперемішку з пахучим чебрецем. Світлиця була весела, повна пахощів. Дух весняного зілля, ясне проміння майського сонця, все це гармонізувало з радісним почуванням козацької старшини, котру брала нетерплячка, щоб швидше вийшов гетьман і оповістив про шляхетські привілеї, надаровані королем старшині й усій Україні (І. Нечуй-Левицький).

В-2. Гетьман стояв сам серед світлиці і нікого не попросив сісти. Генеральний писар Груша подав гетьманові королівські грамоти. Гетьман прочитав їх мовчки і потім зараз оповістив, котрих полковників та сотників король надарував грамотами на шляхетство. Шляхетство дістала од короля не уся козацька старшина, а тільки ті полковники та сотники, на котрих, само по собі, показав гетьман. Полковники, осавули та сотники почали переглядатись і шепотіти. Гетьман підвів голову і грізним поглядом поглянув на старшину. Старшина стихла. Прочитавши декотрі грамоти од короля, Виговський промовив : – Поздоровляю вас, старшино, з Великим князівством Руським і з новим правом шляхетства! Будьте вдячні найяснішому нашому королеві і добродієві! Дехто з старшини поклонився і подякував гетьманові. – А ми тебе, гетьмане, поздоровляємо, як великого князя й гетьмана України! – промовив генеральний писар Груша і низенько уклонився Виговському, і разом з ним гетьманові поклонились низенько і ті полковники та сотники, котрі дістали право шляхетства. Осавул Ковалевський, Тиміш Носач і інші, котрі не дістали права шляхетства, не поклонилися Виговському. – Поздоровляєш нас, гетьмане й великий князю, з правом шляхетства, та не всіх, – гордо промовив

Ковалевський. – Ми, козаки, усі діти однієї матері України. Здається, в Гадячі постановили, щоб уся козацька старшина дістала од короля право на шляхетств (І. Нечуй-Левицький).

В-3. Вже аж третього дня Зелених свят гетьманшин брат, сотник Юрій Стеткевич, вговорив сестру та гетьмана, щоб вони запросили старшину та посланців на бенкет. Гетьман і справді запросив до себе, але не всіх полковників та сотників, а тільки тих, що були йому вірні і дістали од короля шляхетство. Це ще більше роздратувало козацьку старшину. Чутка про те, що не всі козаки дістали право шляхетства од короля, навіть не всі полковники й сотники, облетіла по всіх полках. Невдоволена старшина почала нарікати на короля й гримати на гетьмана. Гетьманові про все виказували вірні йому козаки. Більше за всіх підбурював козаків Ковалевський. Гетьман задумав звести його з світа і підіслав потаємці до його своїх шпигунів і убійників. Але вбити Ковалевського їм не вдалося, а слава про цей гетьманів замір пішла по всьому Чигирині. Дістався грамоти од короля, гетьман визволив з тюрми московського посланця Портомоїна і одіслав його в Москву з грамотою до царя, в которій нарікав на Олексія Михайловича за те, що він розіслав по Україні універсал і звав гетьмана зрадником. Сам гетьман зараз розіслав по всіх полкових містах, по всіх містечках свій універсал, в котрому він оповіщав, з якої причини він одірвав Україну од Москви і оддав Польщі. Усе поспільство, усей народ, усі прості козаки загули, закричали проти цього гетьманського вчинку. Тільки десять років минуло, як народ визволився од польського ярма. Польське

лихоліття було ненависне народові й простим козакам (І. Нечуй-Левицький).

В-4. Одного вечора смерком Маринка знов примітила, що старий Демко майнув попід вікнами і поніс під полою здоровий бутель горілки. Вона вгляділа, що й Зінько поніс під полою два здорові хліби і попростував слідком за батьком з гори в гущавину садка. В Маринки серце забилось з переляку. Вона знала, що гетьман виїхав з Чигирина, і не боялась за його, але й знала, що її сестра в первих, гетьманша, з малим синком Остапком зосталася в Чигирині. Маринка прожогом кинулась з хати надвір, перебігла город попід окопом, вскочила в гущавину садка і сіла в кущах, затаївши дух. Їй було видко, як люди йшли з гори, як перелазили внизу садка через тини і пірнали в гущавину садка. Маринка почула тихий гомін, побачила жевріючі люльки через листя та гілля. Вона насторочила вуха і почала прислухатись. – Яз старими козаками засяду коло мосту в садках за частоколом, – почав гомоніти старий Демко. – Юрась та Сірко з запорожцями будуть іти в Чигирин через два мости на Тясмині, а Брюховецький зайде з другого боку Чигирина згори, кинеться на гору і візьме твердиню. Я з старими засяду за частоколом, і як тільки вийдуть німці, та шляхтичі, та козаки, вірні Виговському, до мостів, щоб обороняти мости, ми вискочимо з-за частоколу і вдаримо на виговців з потилиці. – Добра твоя рада! – загомоніли старі козаки, сподвижники Богданові. – А ви, молоді козаки й голота, повтікайте з Чигирина, повиходьте назустріч Сіркові та Юрієві, пристаньте до їх війська та й рушайте з ними на Чигирин (І. Нечуй-Левицький).

В-5. Полковник Золотаренко напав на Смілу, маєтність Данила Виговського та Катерини. Сам Данило Виговський саме тоді виїхав з гетьманом на раду під Германівку і пробував в обозі польського коронного обозного Андрія Потоцького. Сміли не було кому обороняти. Оселя Данила Виговського була окопана земляним валом, щільно обгородженим частоколом. Золотаренко, менший брат Катерининої мачухи Ганни, третьої жінки гетьмана Богдана, зруйнував вали і частокіл і спалив оселю пасербиці своєї рідної сестри Ганни. Одначе він не вчинив ніякого лиха самій Катерині і випустив її на волю, спаливши всю її оселю і пограбувавши її маєтність. Катерина втекла в Чигирин до гетьманші і подала звістку, що Юрій з Сірком наступають на Чигирин. Гетьмана не було в Чигирині. Смілива гетьманша не злякалась Юрія і сама стала обороняти Чигирин. В Чигирині було доволі усякого запасу для оборони: було шість сотень гармат, чотири сотні гарнізону з православної шляхти та німців і кілька сотень козаків, вірних гетьманові. Над артилерією та німецькою піхотою командував німець Данило Олівемберг, вірний гетьманові. Гетьманша щодня, щогодини сподівалась, що до Чигирина прибуде обозний Тиміш Носач, котрий мав заїхати в Чигирин до гетьманші на од'їзді в Германівку на раду; щодня, щогодини вона сподівалась, що гетьман з козаками вернеться з Германівки… (І. Нечуй-Левицький).

Завдання 2. Провідміняйте займенники

В-1. *Ти, себе, твій, таке, хтось.*

В-2. *Ви, свій, який-небудь, вони.*

В-3. *Ми, кожний, ніякий, абихто, ніщо.*

В-4. *Я, інший, казна-який, їхній, чий-небудь.*

В-5. *Свій,такий, нічий, вона, самий.*

Завдання 3. Підготуйте відповіді на питання :

1. Як відмінкові форми властиві особовим займенникам у сучасній українській мові?
2. Як відмінюються особово-вказівні займенники?
3. У яких відмінкових формах в особово-вказівних займенниках з'являється початковий приголосний [н] ?
4. У якому відмінку в особово-вказівних займенниках початковий приголосний [н] вживається постійно ?
5. Які відмінкові форми має зворотний займенник ?
6. Які відмінкові форми властиві вказівним займенникам у сучасній українській мові ?
7. Як відмінюються присвійні займенники ?
8. За яким зразком відмінюються означальні займенники у сучасній українській мові ?
9. Які відмінкові форми властиві питально-відносним займенникам у сучасній українській мові ?
10. Як відмінюються заперечні займенники ?
11. Які особливості відмінювання заперечних займенників з прийменником ?
12. Які відмінкові форми властиві неозначеним займенникам у сучасній українській мові ?

ТЕСТИ ДЛЯ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Іменником називають частину мови, що об'єднує слова із:

абстрактним значенням

предметним

значенням

динамічним значенням

узагальненим предметним значенням

У якому реченні іменник виконує синтаксичну функцію прямого додатка?

Пішов шелест по діброві; шепчуть густі лози (Т. Шевченко)

А дівчина спить під дубом При битій дорозі (Т. Шевченко)

Тече вода в синє море, Та не витікає (Т. Шевченко)

Шука козак свою долю, А долі немає (Т. Шевченко)

У якому реченні іменник виконує синтаксичну роль обставини?

Добре тому багатому: Його люди знають (Т. Шевченко)

Нащо ж мені краса моя, Коли нема долі? (Т. Шевченко)

Сонце гріє, вітер віє З поля на долину… (Т. Шевченко)

Плач же, серце, плачте очі, Поки не заснули (Т. Шевченко)

До власних назв належать:

найменування однорідних предметів

найменування абстрактних предметів

індивідуальні найменування предметів

узагальнені найменування предметів

Іменники з конкретним значенням виражають:

реальні денотати, які людина пізнає органами чуття

нереальні денотати, які людина пізнає органами чуття

назви узагальнених понять, які людина пізнає органами чуття

назви однорідних предметів

До іменників з абстрактним значенням належать назви:

опредмечених неузагальнених понять

опредмечених узагальнених понять

опредмечених неузагальнених якісних понять

опредмечених процесів

У якому реченні усі іменники є назвами конкретних понять?

Праведная душе! прийми мою мову,

Не мудру, та щиру. Прийми, привітай! (Т. Шевченко);

Не дві ночі карі очі Люба цілувала,

Поки слава на все село Недобрая стала (Т. Шевченко);

Сонце гріє, вітер віє З поля на долину,

Над водою гне з вербою Червону калину… (Т. Шевченко);

Думи мої, думи мої, Лихо мені з вами!

Нащо стали на папері сумними рядами? (Т. Шевченко);

Назви географічних об'єктів вивчає:

антропоніміка;

зооніміка

топоніміка

астроніміка

Іменники, які позначають найрізноманітніші матеріали, речовини, продукти, належать до:

абстрактних іменників

матеріально-речовинних іменників

збірних іменників

термінологічних назв

Під впливом якої частини мови сформувалися прикметникові категорії роду, числа й відмінка?

іменника

числівника

займенника

дієприкметник

Яке категоріальне значення має прикметник?

передає динамічну ознаку предмета

виражає статичну ознаку предмета

узагальнено вказує на ознаку предмета

опосередковано виражає ознаку предмета

Якими морфологічними категоріями виражається категоріальне значення прикметника?

роду, відмінка, виду

роду, числа, стану

роду, числа, відмінка

роду, числа, флексією

Яка синтаксична функція для прикметника є основною?

додатка

присудка

означення

обставини

Які ознаки предмета позначають якісні прикметники?

безпосередні, прямі, здатні виявлятися з різною інтенсивністю

незмінні, сталі щодо міри вияву через відношення до інших предметів

непрямі, не здатні виявлятися з різною інтенсивністю

стійкі ознаки щодо міри вияву

У якому рядку всі прикметники належать до розряду якісних?

холодний, материнський, гарячий, молодий

добрий, мудрий, зелений, довжелезний

круглий, п'ятикілограмовий, рухливий, білявий

широкий, дрібний, жовтий, вишневий

Як утворюється синтетична форма вищого ступеня порівняння прикметника?

додаванням до основи суфіксів -ч-, -ач-

за допомогою суфіксів -іш-, -ч-, -ач-

додаванням до основи якісного прикметника суфіксів -ш-, -іш-

додаванням до основи якісного прикметника суфіксів -ач, -яч

У якому рядку всі прикметники вжито у формі вищого ступеня?

багатший, дешевший, товстіший, менш успішний

дужчий, ближчий, найвищий, стрункіший

більш холодний, червоніший, тісніший, більш-менш вдалий

вужчий, більш глибокий, менш вдалий, найбільш важливий

У якому рядку всі прикметники вжито у формі найвищого ступеня порівняння?

щонайсміливіший, найгірший, найбільш вдалий, найцікавіший

найменш доцільний, довший, найстарший, найцікавіший

найбагатший, найтовстіший, якнаймогутніший, рухливіший

найбільш вузький, найширший, щонайкращий, найменш лисий

У якому рядку всі якісні прикметники не утворюють ступенів порівняння?

всемогутній, завеликий, преславний, менший

худющий, премудрий, босий, лисий

самовпевнений, короткий, надчутливий, архімудрий

жонатий, гнідий, маленький, колючий

У якому рядку всі якісні прикметники не утворюють ступені порівняння?

гнідий, білявий, тоненький, фіолетовий

жонатий, товстуватий, попелястий, холодний

літній, добренький, ніжний, духмяний

лисий, голий, порожній, далекий

У якому рядку всі прикметники належать до розряду відносних?

учнівський, навчальний, польовий, бузковий (шарф)

скляний, морський, дерев'яний, журнальний

одеський, літній (день), гнідий, скляний

батьківський, кілограмовй, театральний, вишневий (шарф)

У якому рядку всі прикметники належать до розряду відносних?

круглий (відмінник), середній (рід), золотий (характер), заяча (душа)

золоті (руки), малинове (пальто), буряковий (шарф), середній (клас)

золотий (годинник), рабські (умови), малинове (варення), чорне золото (вугілля)

прикордонна (зона) ,зарічний лиман, університетське (подвір'я), батьківське (ставлення).

У якому рядку надмірна інтенсивність ознаки передається без порівняння до іншого предмета?

премудрий, всемогутній, самовпевнений, худющий

превеликий, якнайбільший, худющий, нескінченний

архінеобхідний, щонайкращий, всесильний, незрівнянний

білий-білий, тихенький, білуватий, щонайбіліший

У якому рядку всі прикметники передають значення індивідуальної належності?

заяча (душа), Миколин, кроляча (шапка), материнський (інстинкт)

вовчий (апетит), Авгієві (стайні), батьківський

Климів, Ольжин, вовчий (хвіст), бригадирів

лікаревий, Надіїн, свекрушин, студентський

У якому рядку всі прикметники мають одну словоформу (нульову парадигму відмінювання)?

зелен, срібен, варт, сухий

бордо, люкс, міні, хакі

люкс, мажор, ясний, міді

галіфе, морзе, нетто, Луків

У якому рядку всі прикметники не змінюються за відмінками?

дрібен, красен, рад, бригадирів

згоден, сестрин, брокерів, певен

молод, зелен, винен, срібен

реглан, фрі, хакі, вовчий

У якій строфі прикметник виконує предикативну функцію?

Пошли ж ти їй долю, – вона молоденька, Бо люде чужії її засміють (Т. Шевченко)

Вона все ходить, з уст ні пари. Широкий Дніпр не гомонить (Т. Шевченко)

Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, Роблять лихо з вами (Т. Шевченко)

Добре тому багатому: Його люди знають; А зо мною зустрінуться – Мов недобачають (Т. Шевченко)

У якій строфі вжито субстантивований прикметник?

… Швидше, коню, швидше, коню, Поспішай додому! Утомився вороненький, Іде спотикнеться … (Т. Шевченко)

А тим часом із діброви Козак виїжджає; Під ним коник вороненький Насилу ступає (Т. Шевченко)

Спала й виглядала Козаченька молодого, Що торік покинув (Т. Шевченко)

Орлом сизокрилим літає, ширяє, Аж небо блакитне широкими б'є…(Т. Шевченко)

За якими ознаками прикметник протиставляється іменнику і дієслову?

синтаксично залежними категоріями роду, числа, відмінка

категоріальним значенням статичної ознаки предмета синтаксично залежними категоріями роду, числа, відмінка

синтаксичними функціями; дейктичним характером категоріального значення

категоріальним значенням статичної ознаки предмета, синтаксично незалежними категоріями роду, числа, відмінка

У якому контексті вжито прикметник повної нестягненої форми?

Защебече соловейко – Сохнуть дрібні сльози (Т. Шевченко)

Тяжко мені сиротою На сім світі жити; Свої люде – як чужії, Ні з ким говорити… (Т. Шевченко)

Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, Роблять лихо з вами (Т. Шевченко)

Дивлюся на море широке, глибоке, Поплив би на той бік – човна не дають (Т. Шевченко)

У якій строфі прикметник виконує роль іменної частини складеного іменного присудка?

Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, Роблять лихо з вами (Т. Шевченко)

Праведная душе! Прийми мою мову, Не мудру, та щиру. Прийми, привітай (Т. Шевченко)

А може, я темний, нічого не бачу, Злая доля, може, на тім боці плаче… (Т. Шевченко)

Чому не спиш ти уночі, Моя голубко сизокрила? (Т. Шевченко)

У якому рядку всі прикметники з погляду походження є первинними?

тихий, лівий, новий, кислий

чудовий, помилковий, білявий, тямущий

цікавий, скупий, зелений, прегарний,

білий, добрий, щедрий, мирний

У якому рядку всі прикметники з погляду походження належать до похідних?

тихий, брудний, лобатий, чудовий

співчутливий, чорнявий, солодкий, новий

стеблястий, вертлявий, білявий, вузенький

сумний, чорний, тихий, осінній

Як називається перехід дієприкметників у прикметники?

вербалізація

ад'єктивація

субстантивація

адвербіалізація

Як називаються перехід прикметників в іменники?

вербалізація

прономіналізація

субстантивація

нумералізація

На основі якої ознаки числівник виділяють як самостійну частину мови?

морфологічної категорії відмінка

категоріального значення кількості

синтаксичної функції підмета

категоріальної семантики непроцесуальної ознаки

Які числівники мають закінчення іменникової парадигми?

більйон, багато, мільярд, один

трильйон, більйон, тисяча, п'ять

нуль, тисяча, мільйон, мільярд

мільйон, мільярд, нуль, десятка

Що позначають означено-кількісні числівники ?

нефіксовану кількість

кількість як нечленовану сукупність предметів

точно визначену кількість предметів

частину від цілого

У якому рядку всі числівники належать до власне кількісних?

десятеро, шість, одинадцять, сто

вісімнадцять, один, мільярд, тисяча

вісім, мільйон, три, кільканадцять

триста, сто два, двісті, багато

У якому рядку всі числівники належать до невідмінюваних?

півтораста, мало, півтори, чимало

півтора, немало, кількасот, обидва

чимало, мало, обидві, кількадесят

мало, півтори, чимало, стонадцять

Які форми іменників мають при собі числівники *два, три, чотири у* Н. в. ?

давального відмінка однини

називного відмінка однини

називного відмінка множини

родового відмінка множини

Якої відмінкової форми іменника вимагають невідмінювані числівники *півтора, півтори?*

називного відмінка однини

родового відмінка однини

давального відмінка однини

родового відмінка множини

Яку відмінкову форму має числівник *двісті шістдесят* в орудному відмінку?

двомаста шістдесятьма (шістдесятьома)

двохстами шістдесятьма (шістдесятьома)

двомастами шістдесятьма (шістдесятьома)

двомастами шістдесяти (шістдесятьма)

Яку відмінкову форму має числівник *чотириста сорок* в орудному відмінку?

чотирьомастами сорока

чотирмастами сорока

чотирьохстами сорока

чотирмастами сороками

Які відмінкові форми має числівник *сімсот сім* в орудному відмінку?

сімохстами сьома, сімомастами сімома

сьомастами сьома, сімомастами сімома

сьомастами сімома, сімомастами семи

сьомастами семи, сімомастами сімома

Які відмінкові форми має числівник *сто п'ятдесят сім* в орудному відмінку?

ста п'ятидесятьма сьома (сімома)

стами п'ятдесятьма (п'ятдесятьома) сьома (сімома)

ста п'ятдесятьма (п'ятдесятьома) сьома (сімома)

ста п'ятдесяти (п'ятдесятьма) сьома (сімома)

У якому рядку усі іменники мають чоловічий рід?

аташе, денді, какаду, драже

фламінго, кенгуру, конферансьє, поні

колібрі, торнадо, буржуа, кашне

торнадо, буржуа, денді, ідиш

У якому рядку усі іменники мають форму тільки однини?

золото, глина, любов, пень

журба, кохання, листя, кисень

хліб, сметана, піднесення, синець

щирість, глибина, вуглець, радощі

Яку синтаксичну функцію виконує порядковий числівник у реченні: ***Ще треті півні не співали, Ніхто нігде не гомонів, Сичі в гаю перекликались, Та ясен раз у раз скрипів*** *?* (Т. Шевченко)

складеного іменного присудка

означення

обставини

додатка

Яку частину мови називають займенником?

що передає динамічну ознаку предмета

що вказує на предмети, ознаки і кількість, не називаючи їх

що узагальнено вказує на статичну і динамічну ознаку

що вказує на предмети, дію, не називаючи їх

На які розряди поділяють займенники за значенням?

особові, зворотний, вказівні, означальні, неозначені, безособові

особові, зворотний, присвійні, вказівні, заперечні, узагальнено-особові

особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні, неозначені

особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні, неозначено-особові

У якому рядку всі займенники належать до вказівних?

той, отакий, оцей, інший

цей, той, такий, скільки

цей, той, такий, стільки

отакий, той, отой, який-небудь

У якому рядку всі займенники належать до означальних?

сам, кожен, жоден, ніякий

самий, всякий, кожний, інший

всякий, інший, отакий, кожний

кожний, інший, усякий, якийсь

Які присвійні займенники вказують на належність предмета будь-якій особі?

ваші, наші, свої, його

його, її, свої, твої

свій, своє, своя, свої

своя, свої, своїх, її

У якому рядку всі займенники належать до неозначених?

казна-скільки, якийсь, ніякий, котрийсь

казна-хто, хто-небудь, хтось, будь-хто

абихто, дехто, хтозна-скільки, ніскільки

дещо, деякий, абищо, десь

У якому рядку всі займенники належать до присвійних?

мій, наш, свої, чиїсь

твій, ваш, свій, їхній

свій, його, наші, нічий

їхній, свій, її, будь-чий

У якому рядку всі займенники належать до узагальнено-предметних?

хтось, вони, себе, хто-небудь

ніхто, ми, будь-який, дещо

казна-що, щось, він, такий

дещо, хто-небудь, щось, ніякий

У якому реченні займенники виконують атрибутивну функцію?

Аж на серці похолоне, Як його згадаю (Т. Шевченко)

Мале дитя коло його На сонці куняє (Т. Шевченко)

Привітай же, моя ненько, моя Україно, моїх діток нерозумних, як свою дитину (Т. Шевченко)

Дніпро геть-геть собі розкинувсь! Сіяє батько та горить (Т. Шевченко)

У якому реченні займенник виконує функцію підмета?

Не завидуй багатому: Багатий не знає Ні приязні, ні любові – Він все те наймає (Т. Шевченко)

Не женися на багатій, Бо вижене з хати, Не женися на убогій, Бо не будеш спати (Т. Шевченко)

Дніпро геть-геть собі розкинувсь! Сіяє батько та горить (Т. Шевченко)

Аж на серці похолоне, Як його згадаю (Т. Шевченко)

У якому реченні вжито зворотний займенник?

Не, кажуть, гине ледача дитина, коли не зуміла себе шанувать (Т. Шевченко)

Люби ж собі, моє серце, люби, кого хочеш (Т. Шевченко)

Дніпро геть-геть собі розкинувсь! Сіяє батько та горить (Т. Шевченко)

Привітай же, моя ненько, моя Україно, моїх діток нерозумних, як свою дитину (Т. Шевченко)

Які розряди займенників належать до узагальнено-предметних?

заперечні, питально-відносні, неозначені, вказівні

особові, особово-вказівні, зворотний, питально-відносні

неозначені, означальні, вказівні, присвійні

зворотний, неозначені, заперечні, вказівні

Які розряди займенників належать до узагальнено-якісних?

заперечні, особові, зворотний, неозначені

неозначені, зворотний, особово-вказівні, заперечні

вказівні, присвійні, означальні, неозначені

присвійні, питально-відносні, означальні, особові

У якому рядку всі займенники належать до узагальнено-предметних?

хтось, вони, себе, ніхто

мене, свій, хто-небудь, ніщо

будь-хто, казна-який, щось, вона

дещо, абихто, хтось, абиякий

У якому рядку всі займенники належать до узагальнено-якісних?

самий, ввесь, абихто, казна-який

будь-який, хто-небудь, свій, всякий

кожний, інший, такий, який-небудь

свій, всякий, абичий, дещо

У якому рядку всі займенники належать до узагальнено-предметних?

абищо, деякий, себе, казна з ким

ніхто, будь-хто, нічий, якийсь

мені, собі, будь-що, дещо

дещо, абихто, ніхто, абиякий

У якому рядку всі займенники належать до узагальнено-якісних?

абичий, нікотрий, кожний, дехто

цей, твій, інший, який-небудь

будь-який, весь, самий, вони

інший, який-небудь, нікотрий, абискільки

У якому рядку всі займенники належать до узагальнено-кількісних?

скільки, ніскільки, стільки, скількись

скільки-небудь, казна-де, стільки-то, ніскільки

наскільки, стільки-небудь, як-небудь, стільки

ніскільки, стільки, скількись, деякий

У якому рядку усі іменники мають мають форму тільки множини?

будні, обжинки, шахи, журба

двері, ворота, надра, волосся

дебати, сани, граблі, чорнило

сутінки, терези, заручини, вершки

У якому рядку іменник виконує синтаксичну функцію прямого додатка?

У славному-преславному Місті Чигирині Задзвонили в усі дзвони…(Т. Шевченко)

Виносила збрую – шаблю золотую І рушницю-гаківницю (Т. Шевченко)

Довго, довго кров степами Текла-червоніла (Т. Шевченко)

Вранці- рано на калині Пташка щебетала (Т. Шевченко)

У якому рядку всі іменники виступають як назви осіб чоловічої статі?

воєвада, староста, звірюка, днище

суддя, вовчище, вужака, батько

батенько, соловейко, хлопчисько, синь

парубок, брат, чоловік, недоторка

У якому рядку всі іменники виступають як назви осіб жіночої статі?

мати, дівчина, донька, киянка

баба, жінка, корова, невдаха

сестра, тигриця, вчителька, задавака

донька, сестра, кохана, староста

У якому рядку всі іменники належать до другої відміни?

трамвай, пень, батько, збіжжя

деревце, слівце, звучання, дитя

майно, пень, ріг, піч

день, Степаненко, зілля, лівша

У якому рядку всі іменники належать до середнього роду?

драже, купе, шосе, кліше

какао, амплуа, турне, івасі

кліше, резюме, желе, денді

дитя, зілля, кліше, лівша

У якому рядку всі іменники належать до чоловічого роду?

конферансьє, аташе, буржуа, какаду

колібрі, поні, буржуа, попурі

аташе, мосьє, кенгуру, кольрабі

торнадо, фламінго, портьє, ательє

У якому рядку всі іменники належать до жіночого роду?

івасі, кольрабі, цеце, ін-фоліо

авеню, Кіліманджаро, мадам, салямі

ідиш, хінді, леді, екю

фрау, леді, фіджі, мосьє

У якому рядку всі іменники належать до твердої групи?

явір, базар, директор, воротар

інжир, майстер, комар, жнивар

футляр, актор, композитор, явір

звір, двір, базар, вівчар

У якому рядку всі іменники належать до м'якої групи?

поводир, байкар, поштар, снігур

орендар, ливар, буквар, квіткар

лицар, сухар, книгар, кушнір

плотар, ліхтар, різьбар, звір

У якому рядку всі іменники належать до мішаної групи?

віче, родич, газетяр, командир

горище, пейзаж, Сиваш, тесляр

хрущ, комиш, пісняр, секретар

масаж, весляр, школяр, вівтар

За зразком іменників якої відміни відмінюються числівники *нуль, мільйон, мільярд*?

першої відміни

другої відміни

третьої відміни

першої відміни твердої групи

У якому рядку правильно записано відмінкові форми прикметника *безлиций*?

Н.в. безлиций; **Р.в.** безлицього; **Д.в.** безлицьому; **З.в.** безлицього; **О.в.** безлицим; **М.в.** безлицьому/безлицім;

Н.в. безлиций; **Р.в.** безлицього; **Д.в.** безлицьому; **З.в.** безлицього; **О.в.** безлицім; **М.в.** безлицьому/безлицім;

Н.в. безлиций; **Р.в.** безлицього; **Д.в.** безлицому; **З.в.** безлицього; **О.в.** безлицим; **М.в.** безлицьому/безлицім;

Н.в. безлиций; **Р.в.** безлицього; **Д.в.** безлицьому; **З.в.** безлиций/безлицього; **О.в.** безлицім; **М.в.** безлицьому/безлицім;

У якому рядку всі іменники другої відміни у родовому відмінку мають закінчення *-у/-ю*?

азот, холод, ліс, жовтень

вуглець, туман, степ, суфікс

жасмин, ячмінь, лиман, популізм

бузок, бальзам, дах, атом

У якому рядку всі іменники другої відміни у родовому відмінку мають закінчення *-а/-я*?

мільйон, радіус, будинок, яр

десяток, іменник, вибалка, став

вівторок, числівник, монастир, ставок

місяць, присудок, садочок, майдан

У якому рядку всім іменникам другої відміни у родовому відмінку властиві закінчення *-у/-ю*?

сніг, оптимізм, заклик, метр

жаль, вокзал, океан, альманах

грюкіт, плацдарм, простір, бункер

перехід, космос, Квебек, чагарник

У якому рядку всім іменникам другої відміни у родовому відмінку властиві закінчення *-а/-я*?

вибалочка, житель, листопад, аспірин

майданчик, Іртиш, еліпс, Дніпро

городчик, хрущ, чоловік, соняшник

лісок, жук, олівець, вишняк, тунель

У якому рядку всім іменникам другої відміни у родовому відмінку властиві закінчення *-у/-ю*?

метрополітен, літопис,простір, хрущ

поверх, коридор, тин, кодекс

фейлетон, ректорат, волейбол, гопак

комітет, характер, колорит, хлів

У якому рядку всім іменникам другої відміни у родовому відмінку властиві закінчення *-а/-я*?

квадрат, Мороз, Петро, город

радіус, Лондон, дуб, Вітра

літр, майстер, косинус, Кривий ріг

префікс, перпендикуляр, палац

У якому рядку всі іменники належать до першої відміни?

покрівля, гребля, матуся, ніччю

лікарня, круча, весна, сіллю

князівна, сім'я, шабля, сестра

говірка, надія, домна, піч

У якому рядку в усіх іменниках відсутня ознака обчислюваності?

глибінь, асфальт, студентство, дивізія

далеч, солома, молодь, віршування

радість, біганина, пісок, оленя

зелень, залізо, жито, будівля

Чим виражається поняття кількості на морфологічному рівні?

граматичною категорією числа у прикметнику

граматичною категорією числа в іменнику

граматичною категорією числа у займеннику

граматичною категорією числа в числівику

Що називають прономіналізацією?

перехід інших частин мови в іменник

перехід інших частин мови у займенник

перехід інших частин мови у числівник

перехід інших частин мови у прикметник

У якому рядку всім іменникам властива парадигма четвертої відміни?

козля, плем'я, маля, життя

хлоп'я, теля, порося, колосся

ягня, полум'я, ім'я, лоша

соменя, дитинча, щуча, гілля

Якими морфологічними засобами виражається категоріальне значення предметності?

категорією роду, числа, відмінка

категорією роду, числа, способу

категорією роду, числа, істот/неістот

категорією числа, відмінка, особи

Які граматичні ознаки властиві збірним іменникам?

відсутність категорії числа, наявність тільки форми однини, нездатність до поєднання з числівниками

відсутність категорії числа, наявність тільки форми однини, здатність до поєднання з числівниками

відсутність категорії числа, наявність тільки форми однини, нездатність до поєднання з дієсловами

відсутність категорії числа, наявність тільки форми множини, нездатність до поєднання з числівниками

Які ознаки характеризують якісні прикметники?

позначають ознаки, які виявляються різною мірою, здатні вступати у синонімічні та антонімічні відношення, утворюють прислівники на -о,-е

позначають ознаки, які виявляються різною мірою, здатні вступати в антонімічні відношення, утворюють прислівники на -и,-е та форми суб'єктивної оцінки

позначають ознаки, які виявляються різною мірою, здатні вступати у синонімічні та антонімічні відношення, утворюють прислівники способу дії

позначають ознаки, які виявляються різною мірою, здатні вступати у синонімічні та антонімічні відношення, утворюють прислівники міри і ступеня

У якому рядку всі прикметники не мають форм ступенів порівняння?

попелястий, заміжня, салатовий, твердий

жовто-блакитний, чистенький, зеленуватий, непохитний

смарагдовий, багатющий, надлишковий, струнký

зерноподібний, бордовий, нескінченний, близький

У якому рядку всі прикметники мають аналітичну форму найвищого ступеня?

найбільш доступний, найменш відповідальний, найбільш кваліфікований, найбільш сміливий

найменш доцільний, найбільш активний, найменш теплий, найбільш холодніший

найменш придатний, найменш вдалий, найбільш уживаний, набагато мудріший

найменш натренований, найбільш сміливий, найменш вразливий, набагато довший

За допомогою яких суфіксів утворюються присвійні прикметники у сучасній українській мові?

-ів-, -ов-, -ев-, -єв-, -ин-, -енн-, -ач-,-яч-

-ів-, -ов-, -ев-, -єв-, -ин-, -ін-, -їн-, -ач-,-яч-

-ів-, -ов-, -ев-, -єв-, -ин-, -ін-, -ач-,-яч-, -л-

-ів-, -ов-, -ев-, -єв-, -ин-, -ін-, -ач-, -цьк-,-яч-

У якому реченні всі прикметники належать до відносних?

Серпневий наступ на Київ був швидким і успішним, особливо там, де шлях українському війську завчасно розчищали повстанські загони (В. Шкляр)

Мовляв, цей повстанський відділ береться забезпечити праве крило бригади, отже, саме з їхнім куренем триматиме найтісніший зв'язок (В. Шкляр)

Зодягнута була як парубок – полотняні штани, шевронові чобітки з острогами, туга домоткана сорочина, підперезана шкіряним паском, на якому щільно сиділа кобура з револьвером (В. Шкляр)

На поясі в Шуліки красувалася коротка крива шабля-ятаган, а також маузер у дерев'яній кобурі, бомба й люлька (В. Шкляр)

ЛІТЕРАТУРА

Базова:

1. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. / за ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Вища школа, 1997. 492 с.

2. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Підручник. 2-е видання, доповнене. К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. 328 с.

Додаткова:

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. К.,1993. 485 с.

2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.

3. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К., 2004. С.156 – 227.

4. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської. К. Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Вінниця: «Поділля 2000», 2003. 464 с.

6. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. К., 1969. 583 с.

7. Сучасна українська мова: Морфологія : підручник / Л. А. Алексієнко, О. М. Зубань, І. В. Козленко; за ред. А. К.

Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 524 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К. : Вища школа, 1985. 360 с.

2. Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. К., 1995. 192 с.

3. Головащук С. І. Словник наголосів. К., 2003. 319 с.

4. Колібаба Л. М. Словник дієслівного керування / Лариса Колібаба, Валентина Фурса. К. : Либідь, 2017. 656 с.

5. Орфографічний словник української мови / Уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак та ін. К. : Довіра, 1999. 989 с.

6. Полюга Л. М. Словник українських морфем : понад 45000. Вид. 3-є, допов. і випр. К.: Довіра, 2009. 554 с.

7. Словник труднощів української мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. К., 1989. 336 с.

8. Словник української мови: В 11-ти томах. К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

9. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

10. Український правопис. К. : Наук. думка, 2003. 236 с.

Укладачі :
Олексенко Володимир Павлович
Розгон Валентина Володимирівна